

Anklagede menn i trolldomsprosessene i Norge

Lars Petter Marthinsen

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2008

Innhold

1.1 Innledning	s. 1
1.2 Avgrensninger	s. 3
1.3 Begrepsavklaringer	s. 4
1.4 Tidligere forskning	s. 5
1.5 Problemstillinger og rådende teorier	s. 8
1.6 Kildene	s. 10
2.1 Demonologien	s. 11
2.1.2 Den protestantiske demonologien	s. 12
2.2 Lovverket	s. 14
2.2.1 Den tidlige trolldomslovgivningen	s. 14
2.2.2 Forordningene av 1584/1593	s. 16
2.2.3 1617-forordningen	s. 17
2.2.4 Den demonologiske innflytelsen – hva med kjønn?	s. 18
3.1 Prosessenes innhold og utbredelse	s. 21
3.1.1 Kronologi og geografi	s. 21
3.2 Anklagepunktene	s. 26
3.2.1 Signeri	s. 27
3.2.2 Å benytte seg av signertjenester	s. 31
3.2.3 Maleficium	s. 34
3.3 Diabolisme og kjedeprosesser	s. 38
3.3.1 Menn og kjedeprosesser	s. 39
3.3.2 Lefsebjørnsaken	s. 40
3.3.3 Diabolismen i saker mot menn i prosessenes mest intense fase	s. 43
3.3.4 Menn anklaget sammen med kvinner	s. 49
4.1 Dom og straffutmåling	s. 52
4.1.1 Dødsstraffer	s. 53
4.1.2 Frifinnelser	s. 55
5.1 Det sosiale aspektet	s. 59
5.1.1 Økonomisk status	s. 60
5.1.2 Prester i trolldomsprosessene	s. 61

5.2 Ære og rykte	s. 65
5.2.1 Ærekrenkelseser	s. 67
5.3 Minoritetsgrupper	s. 70
5.3.1 Samer	s. 71
6.1 Konklusjon	s. 74
Litteraturliste	s. 79
Kilder	s. 81

Tabeller og diagrammer

Tabell 1: Samtlige troldomsanklager mot menn i Norge fordelt periodisk	s. 21
Tabell 2: Troldomsanklagede menn på Østlandet	s. 23
Tabell 3: Troldomsanklagede menn på Vestlandet	s. 24
Tabell 4: Troldomsanklagede menn i Nord-Norge	s. 25
Tabell 5: Totalt antall dødsstraffer i troldomsprosessene mot menn i Norge	s. 53
Tabell 6: Oversikt over hvilke anklager som ga dødsstraff	s. 54
Tabell 7: Totalt antall frikjennelser i troldomsprosessene mot menn i Norge	s. 56

1.1 Innledning

Hensikten med denne masteroppgaven er å se nærmere på de trolldomsanklagede mennene i Norge. For Norge sin del har menn utgjort omkring 20-25% av de anklagede, og lite har vært sagt om dem. Det totale antallet dokumenterte trolldomsanklagede er omlag 800. Perioden for trolldomsprosessene i Norge var ca. 1550-1700, med det tidlige 1600-tallet som de mest intense årene.

I løpet av 1500-tallet kom en kraftig oppgang i antallet trolldomsprosesser i Europa, og prosessene ebbet ikke ut før utover 1700-tallet. Dette gjaldt også Norge. Svært mange, både historikere og andre, forbinder i dag trolldomsprosessene med forfølgelse av kvinnelige trolldomsutøvere, og i noen tilfeller også ren kvinnejakt. Det stemmer også at det var flest kvinner som ble anklaget og dømt for trolldom, men dette varierende kraftig fra område til område. På Island var 92% av de anklagede menn. Gjennomsnittlig var omlag 75-80% av de anklagede kvinner.¹ Det er dog verdt å merke seg at denne beregningen gjelder hele Europa og de amerikanske koloniene over et spenn på godt og vel 300 år.² Det er vanskelig å finne ett mønster som passer for en så lang og variert periode, og et så stort og mangfoldig område. Derfor må man være forsiktig med å generalisere når man ser etter årsakene til disse prosessene.

Tallene for de dokumenterte prosessene i Europa er i stadig endring etter hvert som nye arkiver åpnes og nye saker oppdages. Dog går ikke anslaget over hvor mange prosesser det kan ha vært opp, men snarere nedover. Det antas i dag at omkring 100000 personer ble anklaget for trolldom i denne perioden, og noe under 50% av disse fikk dødsdom, det vil si rundt 45000 personer. Men det finnes fortsatt store spenn i hvor store tall som benyttes.³

Tendensen i forskningen i de tilfellene kjønnsproblematikken har vært tatt opp, har vært å fokusere på den høye andelen kvinner, og nærmest å ignorere det faktum at så mange som 20-25% av de anklagede faktisk var menn. Feministenes og kvinnehistorikernes rolle i forskningen påvirket dette synet, men det har også gjort seg gjeldende langt utenfor disse gruppene. Enkelte forskere har sett på trolldomsprosessene som kvinneprosesser. Eksempler på dette kan være Andrea Dworkin, som hevdet at ni millioner kvinner ble brent som hekser, og Barbra Ehrenreich og Deirdre English, som mente trolldomsprosessene var igangsatt av mannlige doktorer som

¹ Apps, Laura og Andrew Gow, *Male witches in early modern Europe*, 2003, s. 44

² Apps og Gow, 2003, s. 44-45

³ Levack, Brian P. : *The Witch-hunt in early modern Europe*, 1995, s. 22

ønsket å utrydde kvinnelig legekunst.⁴ Andre forskere har valgt å si litt om mennene i trolldomsprosessene. Sølvi Sogner har tatt for seg kjønnsproblematikken i trolldomsprosessene i oversiktsverket *Cappelens kvinnehistorie*, hvor hun eksplisitt diskuterer menn. I Norden tok Heikkinen og Kervinen opp den mannlige dominansen i de finske prosessene i standardverket *Häxornas Europa* fra 1987. I samme verk drøftet Kirsten Hastrup forholdene på Island, hvor trolldom var forbundet med menn, og antallet mannlige anklagede var 92%. Lara Apps og Andrew Gow har med *Male witches in early modern Europe* fra 2003 for alvor satt fokuset på de mannlige anklagede, og det er en gryende tendens blant forskerne innen dette feltet til å fatte mer og mer interesse for de mannlige trolldomsutøverne og deres skjebner.

Hensikten med denne masteroppgaven er da også å se nærmere på de trolldomsanklagede mennene i Norge. Problemet for Norges vedkommende er at vi mangler en god landsdekkende undersøkelse av nyere dato. Det vanlige har vært at man må basere seg på de tallene Hans Eyvind Næss publiserte i 1982 i sin bok ”Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600 tallet”, men disse er problematiske på mange måter, spesielt fordi det har dukket opp nye saker etter at denne undersøkelsen ble publisert. Næss opererte i denne undersøkelsen med 860 trolldomsanklagede, men reduserte det senere til 730.⁵ Knutsen mener det korrekte tallet er 777, mens Rune Hagen i sine undersøkelser opererer med 794.⁶ Det hersker med andre ord uenighet om det nøyaktige antallet.

Trolldomsprosessene har de siste årene blitt et mer populært forskningsområde her til lands. I løpet av de siste ti-tolv årene har det blitt skrevet flere hovedoppgaver om emnet, og det har også kommet en del faglitteratur. Denne nyfunnede interessen for de norske trolldomsprosessene har gjort at de nå er ganske godt belyste i et europeisk perspektiv, og det er lettere å se hvordan de passer inn med og skiller seg ut fra de tilsvarende prosessene i resten av Europa. Den europeiske forskningstradisjonen omkring emnet er mye eldre og mye mer omfattende enn den norske, og derfor har det vært naturlig å støtte seg på utenlandsk forskning tidligere. Nå mener jeg at den norske forskningen omkring emnet har kommet såpass langt at

⁴ Apps og Gow, 2003, s. 25-32

⁵ Næss, Hans Eyvind : *The Criminal Context*, i Ankarloo, Bengt og Gustav Henningsen : *Early Modern European Witchcraft – Centres and Peripheries*, 2001, s. 371

⁶ Næss, Hans Eyvind : *Trolldomsprosessene I Norge på 1500-1600 tallet*, 1982, s. 17, Knutsen, Gunnar, “Norwegian witchcraft trials: a reassessment”, i *Continuity and Change 18 (2) 2003* 2003, s. 190, Hagen, Rune Blix : *Hekser – fra forfølgelse til fortryllelse*, 2003, s. 272

man i hovedsak kan støtte seg på det som er skrevet innenfor landets grenser angående norske prosesser, og nøye seg med å supplere med utenlandsk litteratur.

Det er dog viktig å være oppmerksom på at trolldomsprosessene i høyeste grad var et europeisk fenomen, og ikke flere nasjonale enkeltfenomener.⁷ Derfor er det nødvendig å se de norske trolldomsprosessene i en europeisk sammenheng, også de som dreier seg om menn. Den rike europeiske forskningstradisjonen tar opp mange problemstillinger som er aktuelle i et nasjonalt studium for Norge, og det vil være fruktbart å se i hvilken grad teoriene passer for Norge sin del. Allikevel vil det være nødvendig å ta hensyn til de geografiske, sosiale og religiøse forskjellene som rådet.

Tidsperspektivet er også forskjellig fra region til region i Europa, det samme er prosessintensiteten over tid. De første trolldomsprosessene tok til i områder nord i Italia og i Sveits, mens kjerneområdet for de mest intense prosessene ble i det sørlige Tyskland. Øst-Europa kjennetegnes ved at de har senere prosesser enn det vestlige Europa, samtidig som de generelt sett har en høyere andel mannlige anklagede. Men også flere steder nær kjerneområdene for prosessene fantes regioner med mannlige flertall.⁸

1.2 Avgrensninger

Oppgaven min vil begrense seg til de norske prosessene, som tok til mot slutten av 1500-tallet. Det finnes veldig få kildebelagte trolldomsprosesser etter 1700, så jeg har derfor valgt å avgrense oppgaven til ca 1700. Dette sammenfaller også med opphøret av prosesser ellers i det vestlige Europa, og er slik sett en naturlig avgrensning. Hovedperioden for de norske prosessene var 1600-tallet, med statistiske topper i årene etter 1617 og omkring 1660.⁹ Jeg kommer til å undersøke om prosessene mot menn følger dette mønsteret.

Geografisk begrenser jeg meg, som tittelen indikerer, til Norge. Selv om det ville være interessant å forsøke og gjøre en undersøkelse som favner om hele Norge anno ca. 1600, har jeg valgt å begrense meg til å kun ta for meg dagens områder av kildemessige hensyn. En undersøkelse som tar for seg daværende norske områder i tillegg til dagens Norge kunne kanskje vært fruktbar, men det ville sprengt rammene for denne oppgaven, både tids- og plassmessig.

⁷ Knutsen, Gunnar: *Trolldomsprosessene på Østlandet – en kulturhistorisk undersøkelse*, 1998, s. 9

⁸ Apps og Gow, 2003, s. 33, 45

⁹ Se tabeller i Næss, 1982, s. 16, 24

I og med at jeg har valgt å fokusere på menn, vil jeg ikke ta for meg trolldomsprosessene som helhet. Jeg kommer til å støtte meg på allerede etablerte teorier omkring trolldomsprosessene som helhet, mens jeg fokuserer på å bestride eller bekrefte de som dreier seg om kjønn. Jeg kommer hovedsakelig til å holde meg til Næss sine tall som sammenligningsgrunnlag på landsbasis, men ta høyde for ærekrenkelsesakene. Jeg kommer også til å bruke Knutsens og Hagens utregninger for Østlandet og Nord-Norge. Samtidig ønsker jeg å unngå en ren statistisk fremstilling, og vil derfor prøve en kulturhistorisk vinkling på materialet der det er aktuelt, for å se om det er noe som kan gi oss kunnskap om hvorfor så mange av de anklagede var menn. Gjennom hele oppgaven vil jeg etterstrebe en nærhet til kildene, for å tydeligere belyse argumentene mine.

1.3 Begrepsavklaring

Jeg vil holde meg til den begrepsbruken som er vanlig innenfor dette fagfeltet, men det kan være nyttig med noen avklaringer og definisjoner for å unngå misforståelser.

Aller først er det viktig å avklare hva som menes med begrepet trolldom. Trolldom brukes som en fellesbetegnelse på alle former for overnaturlige handlinger som utføres av en person, altså aktive handlinger, i motsetning til religionens passivitet. Det skilles med andre ord ikke mellom ”god” eller ”ond” trolldom. Jeg har valgt å styre unna begreper som ”magi” og ”heks” så godt det går, for å unngå anakronismer og forvirring i forhold til den tidligere forskningen rundt tilsvarende emner. Ordet heks kom dessuten ikke inn i det norske språket før mot slutten av trolldomsprosessene. Det første registrerte tilfellet er fra 1672.¹⁰

Innunder trolldomsbegrepet faller altså de to hovedkategoriene for trolldom, maleficium og signeri. Maleficium er typisk skadevoldende trolldom, som for eksempel forgjøring av mennesker eller dyr, eller ulike typer forbannelser, og dekker således begrepet ”sort” magi. Signeri, derimot, spenner over de ulike formene for ”god” eller ”hvit” magi, som for eksempel ulike former for legekunst, spådom, eller gjenfinning av stjålne eller tapte gjenstander. Maleficium er et begrep som ikke gjenfinnes i kildematerialet jeg har gjennomgått, men det er like fullt hensiktsmessig som samlebegrep for skadevoldende trolldom.

I de tilfellene hvor det hevdes at en djevlepakt har blitt inngått eller den anklagede beskyldes for å ha deltatt på sabbaten (se forøvrig kapitlet om demonologi), klassifiserer jeg dette

¹⁰ Knutsen, 1998, s. 160

som diabolisme. Diabolisme defineres som de djevelske elementene i den demonologiske læren. I saker hvor det finnes innslag av diabolisme, hender det at saken utvikler seg til en kjedeprosess. En typisk kjedeprosess foregår ved at en anklaget person angir flere andre personer som vedkommende for eksempel hevder å ha sett på sabbaten, hvorpå disse nye anklagede angir atter andre, og slik kan hele saken fort spinne ut av kontroll. Disse kjedeprosessene opptrer ikke ofte i det norske kildematerialet, men de forekom, spesielt i Finnmark.

Hva menes så med en trolldomssak eller trolldomsprosess? Jeg har valgt å benytte meg av samme definisjon som Hans Eyvind Næss, Gunnar Knutsen og flere andre har benyttet seg av før meg, nemlig at en trolldomssak er et tilfelle hvor én person står anklaget i én rettssak.¹¹ Dette betyr at personen som står for retten må være formelt anklaget for brudd på trolldomslovgivningen. Om vedkommende anklages for flere brudd på lovgivningen i en og samme rettssak, vil saken fortsatt telles som én. Dersom en person anklages flere ganger, men i ulike rettssaker, vil dette regnes som ulike prosesser. Dermed vil jeg nødvendigvis ende opp med flere anklager enn anklagede.

1.4 Tidligere forskning

Hans Eyvind Næss sin doktoravhandling fra 1981 er den første, og foreløpig eneste landsdekkende undersøkelsen av de norske trolldomsprosessene. Som jeg nevnte tidligere ender han i denne undersøkelsen opp med totalt 860 trolldomsanklagede, et tall som har vist seg å være problematisk, ettersom han da har regnet med injuriersakene som dreier seg om trolldomsbeskyldninger. Senere har han endret dette tallet til 730 saker, etter kritikk fra Sølvi Sogner.¹² Næss diskuterer aldri kjønnsproblematikken eksplisitt, men undersøkelsen hans er verdifull som sammenligningsgrunnlag for enhver trolldomsstudie for Norge.

Kirsten Hastrup har undersøkt trolldomsprosessene på Island, hvor som tidligere nevnt andelen av anklagede menn var på 92%. På Island ble trolldom nært koblet med visdom, og visdom var igjen et typisk mannlig trekk. Dette bidrar til å forklare hvorfor så mange menn ble anklaget der. Prosessene på Island var primært maleficiumprosesser, som en motsats til prosessene i Russland, hvor Valerie Kivelson har påpekt at det var hyppige signierianklager mot

¹¹ Knutsen, 1998, s. 4

¹² Knutsen, 1998, s. 23

menn.¹³ Demonologien fikk aldri den samme innvirkningen på Island som i det meste av Europa, i det minste ikke når det gjaldt kjønnsaspektet, og det kan være en av årsakene til at den mannlige andelen anklagede var såpass høy der.

Antero Heikkinen og Timo Kervinen har i sin undersøkelse av trolldomsprosessene i Finland vist at kjønnsfordelingen i disse sakene var nesten helt jevn, men at denne fordelingen varierte kraftig både tidsmessig og geografisk. I tillegg var antallet kvinnelige anklagede klart høyest i Österbotten, mens anklager mot menn dominerte i Karelen. Det hadde de også gjort i Österbotten på 1500-tallet. Etter hvert som prosessintensiteten tiltok, økte antallet kvinnelige anklagede.¹⁴ Det var med andre ord flest menn i prosessenes første fase, mens kvinnene kom mer og mer til i løpet av prosessenes gang.

Brian P. Levack er en av de mest fremtredende og anerkjente forskerne på trolldomsprosessene, og han har i en årrekke publisert ulike verk om temaet. Det er naturlig å benytte seg av disse som oversiktsverk, spesielt om man ønsker et generelt sammenligningsgrunnlag for hele Europa. Han vektlegger demonologiens rolle i trolldomsprosessene, og trekker også inn kjønnsproblematikken. Kvinnene ble oftere mistenkt for og stilt for retten for trolldom enn menn, men de hadde ikke noe monopol på denne typen kriminalitet, skriver han.¹⁵

I sin hovedfagsoppgave fra 1996 tok Gunnar Knutsen for seg trolldomsprosessene på Østlandet. I denne undersøkelsen tok han opp flere viktige spørsmål, som hvorfor så mange kvinner ble anklaget, og hvorfor andelen anklagede menn avtok over tid. Han mente årsaken lå i kollisjonen mellom tradisjonell trolldomstro og den nye, demonologisk inspirerte troen. Dersom menn tradisjonelt ble tilskrevet bruken av trolldom, ville den demonologiske påvirkningen, som la vekt på at kvinner var trolldomsutøvere, føre til en nedgang i antallet anklager mot menn dersom den fikk fotfeste.¹⁶

Rune Blix Hagen har publisert en rekke verk omkring trolldomsprosessene i Nord-Norge, og spesielt Finnmark. Han har blant annet gitt en grundig gjennomgang av saken mot Anders

¹³Hastrup, Kirsten : *Iceland: Sorcerers and Paganism*, i Ankarloo, Bengt og Gustav Henningsen : *Early Modern European Witchcraft – Centres and Peripheries*, 2001, s. 397-401, Kivelson, Valerie A. : *Through the Prism of Witchcraft: Gender and Social Change in Seventeenth-Century Muscovy*, i Levack, Brian (red.) : *New Perspectives on Witchcraft, Magic, and Demonology, Volume 4: Gender and Witchcraft*, 2001, s. 77

¹⁴Heikkinen, Antero og Timo Kervinen : *Finland: The Male Domination*, i Ankarloo, Bengt, og Gustav Henningsen : *Early Modern European Witchcraft – Centres and Peripheries*, 2001, s. 321-322

¹⁵Levack, 1995, s. 135

¹⁶Knutsen, 1998, s. 210

Poulsen i 1692, som er en av de best dokumenterte trolldomsprosessene fra Finnmark. Anders Poulsen var same, og Hagen har også tatt for seg samenes rolle i trolldomsprosessene. I tillegg har han gitt ut flere populærvitenskapelige verk omkring emnet.

Ellen Janette Alm undersøkte i sin hovedfagsoppgave fra 2000 statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet. Hun trakk paralleller mellom etableringen av en sterk stat og trolldomsprosessene, og argumenterte for at staten hadde en helt sentral pådriverrolle i trolldomsprosessene i Danmark-Norge. I denne undersøkelsen gikk hun grundig gjennom trolldomslovgivningen i dobbeltmonarkiet, og jeg har valgt å legge denne til grunn for min undersøkelse, med litt supplering.

Lara Apps og Andrew Gow trekker i sin bok, *Male Witches in early modern Europe*, inn flere av de vanligste teoriene om hvorfor også menn ble anklaget for trolldom. De drøfter også de tidligere forskningens manglende vilje til å eksplisitt diskutere mennenes rolle som anklagede i trolldomsprosessene, og ønsker å bestride trolldomsprosessene som kvinnehistorisk fenomen. Også demonologiens omtale av trolldom blir gått gjennom, og spesielt bruken av mannlige termer og åpenheten rundt menn og trolldom utheves. I denne boka viser de hvordan de aller fleste generelle teoriene om trolldomsprosessene ikke har rom for menn, annet enn som unntak, og viser hvorfor disse ikke har generell gyldighet for trolldomsprosessene som fenomen. De påpeker også at mannlige og kvinnelige trolldomsanklagede ikke var veldig forskjellige fra hverandre.¹⁷

1.5 Problemstillinger og rådende teorier

Denne oppgaven dreier seg om de mannlige anklagede i trolldomsprosessene i Norge. Først og fremst ønsker jeg å undersøke hva det var mennene stod anklaget for. Ble de oftere anklaget for noen typer trolldom enn andre? Skilte anklagene for menn seg nevneverdig fra mønstrene i trolldomsprosessene generelt? Hva slags straffer fikk mennene, og er det tegn på noen forskjellsbehandling med utgangspunkt i kjønn, for eksempel om det er spor etter gjennomgående mildere straffer for menn?

Det er blitt hevdet at menn var mer utsatte for trolldomsanklager dersom de var i slekt med eller gift med kvinner som ble anklaget, og da gjerne som del av en kjedeprosess, hvor det stereotypiske bildet av trolldomsutøverne brøt sammen. Dette gjaldt også enkemenn etter eller

¹⁷ Apps og Gow, 2003, s. 156-158

slektninger av tidligere dømte trollkvinner.¹⁸ Derfor blir det naturlig for meg å undersøke om det finnes indikasjoner på slektskap eller ekteskap mellom de anklagede mennene og kvinnene som står for retten samtidig, og hvorvidt det er noe som tyder på at mennene ikke ville blitt anklaget dersom kvinnelige familiemedlemmer ikke hadde trukket dem inn i saken.

En annen teori tilsier at trolldomsanklagede menn sjelden ble anklaget for diabolisme, spesielt ikke de seksuelle aspektene ved denne.¹⁹ Dette kan skyldes at kvinner ble sett på som svakere og mer tilbøyelige til å gi seg hen til begjær og seksuelle lyster enn menn.²⁰ Jeg kommer til å komme nærmere inn på tankene rundt dette i kapitlet om demonologien. I de tilfellene hvor menn dukker opp i diabolismesaker eller kjedeprosesser, vil det være naturlig å undersøke om de trekkes inn på et tidlig eller sent tidspunkt, og om de angis av eller angir andre menn eller kvinner.

Jeg kommer til å undersøke både tidsmessige og regionale mønstre, for å se om disse passer med de mønstrene som er blitt lagt frem tidligere av Næss, Knutsen, og Hagen. I mine regionale undersøkelser kommer jeg til å benytte meg av dagens fylkesinndeling. Jeg mener det ville vært mer riktig å benytte datidens len- og amtsinndeling, men i og med at de grensene var ganske mobile, blir dette vanskelig å gjennomføre for hele perioden. I tillegg er de undersøkelsene jeg støtter meg på basert på dagens fylkesinndeling, og den blir dermed enklest å forholde seg til.

Det er viktig å undersøke om noen regioner peker seg ut med mange mannlige trolldomsanklagede. Rune Hagen har påpekt at Møre og Romsdal (uten Sunnmøre) hadde en overvekt av menn.²¹ I og med at landet var annerledes inndelt på 1600-tallet enn det er i dag, må det utvises forsiktighet når man leter etter mønstre basert på dagens inndeling. Også kildesituasjonen er varierende fra fylke til fylke.

Det stereotypiske bildet av en trolldomsutøver er gjerne en eldre person, som lever på kanten av lokalsamfunnet. Vedkommende er gjerne fattig, eller eventuelt en tigger eller omstreifer. Jeg vil undersøke om det er noe som tyder på at dette stereotypiske bildet har noe for seg, ved å sjekke opp mennenes alder, sosiale status og økonomiske situasjon så godt det går.

¹⁸ Apps og Gow, 2003, s. 43-52

¹⁹ Apps og Gow, 2003, s. 43

²⁰ Levack, 1995, s. 136-139

²¹ Hagen, 2003, s. 272

Kildene er sparsomme med opplysninger på alle disse punktene, men jeg vil allikevel gjøre et forsøk.

I forbindelse med sosial status skal jeg også undersøke hvilke minoritetsgrupper som er representerte i materialet. Det er ingenting som tyder på at samene skal ha utgjort majoriteten av de anklagede i Finnmark og Nord-Norge generelt, men mye tyder på at en stor andel av de mannlige anklagede i disse områdene var nettopp samer.²² Det er også naturlig å undersøke om samer i andre landsdeler har vært utsatt for anklager, ettersom samer var generelt uglesette og ofte forbundet med trolldom.²³ Også tatere og andre omstreifende folk er interessante i denne sammenhengen.

Jeg kommer også til å foreta en kort undersøkelse omkring noen av ærekrenkelsesakene. Dette gjør jeg fordi jeg tror det kan være fruktbart å undersøke hvorfor disse sakene endte som ærekrenkelsessaker og ikke trolldomsprosesser. Dette kan bidra til å belyse synet på mannlige trolldomsutøvere i perioden, og kanskje også trolldomstroen generelt. En slik gjennomgang kan også gi ytterligere informasjon om hvorvidt menn var mer disponerte for å anklages for en form for trolldom enn en annen, og i så fall hvilke. Det kan også gi oss en indikasjon på hvor grensen mellom ærekrenkelse og trolldomsprosess har gått.

1.6 Kildene

I mitt arbeid med denne oppgaven har jeg tatt utgangspunkt i materialet som finnes hos Norsk folkeminnesamling. Der befinner de aller fleste av de kjente trolldomsprosessene seg i form av tingbok- og regnskapsavskrifter. Disse ble gjort tilgjengelige gjennom arbeidet til Svale Solheim og hans assistenter på 1920- og 1930-tallet. I tillegg til disse sakene har jeg ved hjelp av registrene til Hans Eyvind Næss, Gunnar Knutsen og Rune Hagen funnet frem til noen saker som ikke finnes hos Norsk folkeminnesamling.²⁴

Det er en del forebehold å ta i forhold til denne typen kilder. For det første er ikke samtlige tingbøker fra perioden det her er snakk om bevarte, og det samme gjelder regnskapene. Dermed blir det gap på flere år der tingbøkene eller regnskapene mangler, noe som bidrar til at vi ikke kan få full oversikt over antallet trolldomsprosesser. For det andre er regnskapene oftest

²² Hagen, Rune Blix : *Dei europeiske trolldomsprosessane*, 2007, s. 128

²³ Alm, Ellen Janette : *Statens rolle i trolldomsprosessene I Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet*, 2000, s. 104

²⁴ I fotnotene vil jeg referere til arkivene og dokumentene der sakene finnes, og ikke til saksnummerene i Folkeminnesamlingen. Jeg har ikke selv reist rundt til arkivene og lett frem sakene, men baserer meg på referansen som er skrevet på saksmappen i Folkeminnesamlingen.

veldig lite detaljerte. I mange tilfeller er ikke engang den dømtes kjønn nevnt, og slik sett er de ganske ufullstendige kilder å benytte seg av dersom man ønsker et dypere studium av sakene. Dessuten vil det, i følge Næss, ikke dukke opp saker hvor inntekter og utgifter i forbindelse med saken er gått opp i opp. Det samme gjelder de tilfellene hvor den anklagede ikke har eid noe som helst.²⁵ Derfor har jeg valgt å legge hovedvekten på de tingbokbelagte sakene, men også her er det forebehold som må tas. Tingboksakene består av saksreferater, nedtegnet av sorenskriveren. Dermed må vi regne med at fremstillingen har subjektive trekk, altså at den er farget av hvordan vedkommende som nedtegnet referatet opplevde saken. Dette gir seg neppe store utslag når det gjelder for eksempel anklager og dom, men kan blant annet bidra til å tegne et mer eller mindre brutalt bilde av hvordan saken foreløp. Dessuten har det hendt at saksreferatene ikke er skrevet ned med en gang.²⁶ Dette kan ha ført til at mye av det som var blitt sagt er blitt nedtegnet etter hukommelsen, og den kan som kjent bedra.

²⁵ Næss, 1982, s. 25

²⁶ Knutsen, 1998, s. 132

2.1 Demonologien

En av de viktigste årsakene til at trolldomsprosessene kunne finne sted, var demonologiens gjennombrudd. Den demonologiske læren spredte seg blant de lærde i Europa gjennom flere verker, hvor det mest kjente kanskje er *Malleus Maleficarum*, skrevet av den tyske inkvisitoren Jacob Sprenger i 1481. Det fantes dog et stort antall andre publikasjoner omkring emnet. Denne læren utviklet seg gjennom senmiddelalderen og frem til tidlig moderne tid, men den utviklingen har blitt såpass godt illustrert av andre tidligere at jeg ikke skal gå nærmere inn på den nå. Hovedsaklig innebar den en endring i kirkens syn på Djevelens eksistens; der man før mente at Djevelen og hans demoners virke kun var begrenset til illusjoner, mente man nå at de hadde rent fysisk eksistens, og dermed kunne virke direkte inn på det verdslige livet. Tidligere hadde de kun kunnet true sjelen, men nå var også kroppen, eiendommen og samfunnet truet.²⁷

Læren fikk også konsekvenser for synet på trolldom og magi, og ikke minst på de som bedrev slikt. Det må også nevnes at demonologien ikke var en fast utformet lære som uten videre ble akseptert av alle lærde og kirkelige i Europa. Tvert om var det en lære som var i stadig utvikling, og ulike elementer ble vektlagt i ulike akademiske eller religiøse miljøer.²⁸

Det viktigste elementet i denne læren er troen på at all trolldom er Djevelens verk, og at man må selge sjelen sin til Djevelen for å få evnen til å utføre trolldom. På denne måten inngikk man en pakt med Djevelen og forkastet Gud. Mange lærde antok at de som hadde inngått en pakt med Djevelen samlet seg på sabbaten, et møte hvor Djevelen selv ofte var til stede. Her bedrev man allslags blasfemiske handlinger, som for eksempel spedbarnskannibalisme, seksuelle orgier, tramping på kors og aller viktigst: tilbedelse av Djevelen.²⁹ Det var også flere elementer innen demonologien, men de var ikke like universelle som pakten og sabbaten, og de tillegges varierende grad av viktighet. Blant disse kan djevelmerket nevnes, et ufølsomt sted på kroppen man ble gitt av Djevelen når man inngikk pakten. Det vanlige var å prikke dette merket for å se om det blødde eller om personen følte smerte. Også luftferder inngikk, og det er mange eksempler på ulike fremkomstmidler. Ulike dyr, som geiter, griser og katter, samt gjenstander av typen koster eller rokker, har alle blitt ansett som sannsynlige fremkomstmidler for trollfolk på deres luftferder. Det ble også antatt at fremkomstmidler egentlig ikke var nødvendige, og at trollfolk kunne fly uten dem.

²⁷ Knutsen, 1998, s. 110

²⁸ Alm, 2000, s. 78

²⁹ Levack, 1995, s. 38-44

Demonologien var først og fremst elitens lære, men deler av den spredte seg også nedover til befolkningen generelt, blant annet gjennom prekener i kirken. Den var til dels tuftet på allerede etablerte folkelige forestillinger, for eksempel sabbaten. Varianter av sabbaten har eksistert i folkekulturen, slik blant andre Carlo Ginzburg har prøvd å vise, for eksempel i sin bok ”The Night Battles.” I denne boken viser han hvordan en gruppe mennesker i Italia, som kaller seg *benandanti*, tradisjonelt drar på nattlige ferder for å bekjempe hekser og sikre avlingene. Med tiden klarer dog inkvisisjonen gjennom avhør å få disse menneskene til å selv tro at de er hekser som drar til sabbaten. Slik viser han hvordan forestillingene kan bli demoniserte, og med tiden trengte ned i befolkningen og forandre deres syn også. Mye av sabbatens rolle kan nok også tilskrives de geistlige og øvrigets fiendtlige holdninger mot kjetterske grupperinger, samt deres frykt for opprør, men kan også være et uttrykk for disiplineringen av lekfolket.³⁰

2.1.2 Den protestantiske demonologien

Etter kirkens splittelse på begynnelsen av 1500-tallet fikk vi i hovedsak to store retninger innen kirken, den katolske og den lutherske. Selv om den lutherske læren ble innført i mange områder, skjedde det ingen endring i folks tro over natta. Den katolske troen hadde vært den rådende i mange hundre år, også her til lands. For nordmenn flest innebar ikke reformasjonen noe markant skille. Mange holdt seg fortsatt til den gamle troen, eller tok vare på ritualer og tradisjoner, som for eksempel helgendyrkelse, og presteskapet var i utgangspunktet katolske.

Det var viktig for den nye lutherske kirken å etablere seg i befolkningen. Et av problemene var at den katolske troen stod sterkt hos allmuen, og kirken måtte utvise forsiktighet og kløkt i sitt arbeid med å omvende befolkningen. Dette mønsteret var typisk for alle områdene i Europa som gikk over til den lutherske lære i denne perioden. En av de viktigste oppgavene for lutheranernes misjon var å få bukt med katolsk ”overtro” og trolldom, eller magi. Begge deler ble sett på som trusler mot kirkens monopol på tro, og det ble ikke alltid trukket klare skillelinjer mellom hva som var hva. Vievann, velsignelser og amuletter var blant tingene som ble ansett som alvorlige trusler mot den nye troen, naturligvis sammen med trolldomspraksis, både av det hvite

³⁰ Levack, 1995, s. 64-65

og sorte slaget.³¹ Det var også nødvendig å få bukt med helgendyrkelse, ettersom helgnene nå ble sett på som konkurrenter mot Jesus Kristus.³²

Dersom lekfolk valgte å benytte seg av gamle katolske bønner og velsignelser eller helbredende magi og signeri i stedet for å vende seg til kirken når de hadde behov for hjelp, ville kirkens rolle bli truet. Men også innad i den katolske kirken ble det satt i gang tiltak for å få bukt med overtro, hvor målet var å eliminere mange av bønnene og velsignelsene som var i bruk, samt en del hvit magi, og standardisere alle former for guddommelig praksis.³³ Begge de kirkelige retningene ønsket å få bukt med trolldom. Den protestantiske demonologien støttet seg dog i større grad enn den katolske på bibelen, og fokuserte således mer på de syndige og moralske følgene av trolldom.

Kirken søkte et monopol på religiøsitet. Mange former for signeri innebefattet kristne symboler av varierende slag, som for eksempel gjennom å skjære kors eller bruk av Guds navn, mot betaling. Gunnar Knutsen påpeker at dette var en direkte utfordring av kirkens monopol på religiøse handlinger, og det måtte slås ned på.³⁴ Dermed fremstår reaksjonene fra kirkelig hold mot disse formene for trolldom, blant annet gjennom lovforslag, som en andre del av kirkens misjonerende periode i Norge.³⁵

Den protestantiske demonologiske litteraturen var ment for praktisk bruk, og henvendte seg til befolkningen og prestene i riket. Tekstene var gjerne utformet som retoriske spørsmål og svar om trolldom.³⁶ Protestantismen som retning la stor vekt på viktigheten av forkynnelse og preken, og det gjorde at de demonologiske idéene hadde lettere for å spre seg enn om man hadde basert seg utelukkende på lærd litteratur. I tillegg var Bibelen blitt oversatt til svært mange språk, og det ble oppfordret til en ganske bokstavelig tolkning av det som stod der, noe som igjen åpnet for at disse idéene kunne spre seg.³⁷ Demonologien var i utgangspunktet basert på mosaisk lov, og de protestantiske demonologene forsterket koblingen mellom demonologi og bibel.

Denne framferden var mildere i Norge enn i Danmark, og kan skyldes flere ting. Jens Chr. V. Johansen peker på at reformasjonen i Norge ble gjennomført på en forsiktig måte, ettersom det

³¹ Levack, 1995, s. 109

³² Johansen, Jens Chr. V. : *Faith, superstition and witchcraft in Reformation Scandinavia*, i Grell, Ole Petter : *The Scandinavian Reformation*, 1995, s. 180-182

³³ Levack, 1995, s. 110

³⁴ Knutsen, 1998, s. 41

³⁵ Knutsen, 1998, s. 40-41

³⁶ Alm, 2000, s. 78

³⁷ Levack, 1995, s. 103-105 + 113-114

var stor fiendtlighet mot den nye religionen på Vestlandet. Der nektet man å la sine barn døpe, man hentet ikke presten om noen lå for døden, man betalte ikke avlat, og man holdt ikke kirkene ved like.³⁸ Presteskapet i Norge var stort sett katolske i perioden etter reformasjonen, men ble gradvis erstattet av nyutdanne, protestantiske prester etter hvert som de falt fra. Dette bidro til en gradvis innførelse av den nye troen, men blant folk flest har nok mye av den katolske troen blitt holdt ved like i forskjellige former.

2.2 Lovverket

Trolldomslovgivningen i Danmark-Norge gjennomgikk en kraftig utvikling i løpet av 1500- og 1600-tallet. Både Hans Eyvind Næss, Gunnar Knutsen og Ellen Janette Alm har gjort grundige undersøkelser omkring disse, og jeg skal derfor kun kort skissere opp de viktigste endringene og betydningen disse fikk. Trolldomslovene var en viktig forutsetning for de norske trolldomsprosessene, og fortjener således en kort gjennomgang i alle undersøkelser om disse prosessene.

2.2.1 Den tidlige trolldomslovgivningen

Lover mot trolldom hadde det vært her til lands helt siden landskapslovene fra 1000-tallet, men det er uklart hvor godt denne har blitt håndhevet. Det er lite av kildemateriale som nevner noe om brudd på trolldomslovgivningen før 1500-tallet, og det kan bety enten at lovene ikke ble håndhevet, at folk ikke anmeldte slike forhold, eller at kildematerialet er for dårlig bevart til at vi kan si noe sikkert. Såvidt meg bekjent har vi bare belegg for én trolldomssak fra middelalderen i Norge, hvor Ragnhild Tregagås fra Bergen ble dømt til pilegrimsferd og faste for å ha bedrevet kjærlighetsmagi, samt at hun innrømmet en pakt med Djevelen.³⁹ I disse lovene var trolldom kriminalisert på grunnlag av skaden den forvoldte. Hos Magnus Lagabøte var trolldom kategorisert som ubotamål, sammen med drap, voldtekt og ran, og fokuset var på maleficium, altså skadevoldende trolldom.⁴⁰

I Danmark hadde man flere regionale landskapslover, som med tiden ble fortrent av Jyske lov fra 1241. Denne inneholdt sannsynligvis ikke noen bestemmelser mot trolldom før på

³⁸ Johansen, 1995, s. 184

³⁹ Hagen, 2007, s. 126

⁴⁰ Næss, 1982, s. 74-75

1400-tallet, men den paragrafen man finner i den trykte utgaven fra 1590 viser at denne loven rettet seg utelukkende mot forgjørelse av personer, altså mot maleficium.⁴¹

Christian II prøvde på begynnelsen av 1500-tallet å gjennomføre en gjennomgående revisjon av de danske lovene, ettersom det ble dømt etter forskjellige retter fra sted til sted. For trolldomslovgivningen ble følgen at bestemmelsene ble innskjerpet. Næss påpeker at det var meningen at både signeri og maleficium skulle straffes med døden, noe som må sees som en radikal utvikling i forhold til de allerede gjeldende lovene. Bestemmelsene omkring signeri har dog bortfalt, og disse lovarbeidene fikk lite å si for strafferettspraksisen i Danmark og Norge.⁴² I 1523 ble de forkastet da han ble fordrevet.⁴³

Ellen Alm påpeker flere årsaker til at disse lovarbeidene ikke burde overses. Blant annet peker hun på det faktum at trolldomsbegrepet her var utvidet til også å omfatte signeri, noe det tidligere har blitt argumentert for at var tankegods fra den protestantiske demonologien. I tillegg var det enkelte demonologiske innslag, for eksempel kollektiv trolldomsutøvelse.⁴⁴ Med andre ord kan det virke som om lovarbeidene til Christian II var forut for sin tid, men de fikk altså liten direkte påvirkning på trolldomsprosessene.

På 1530- og 1540-tallet gjennomgikk den danske rettspraksisen en del endringer av både juridisk og religiøs karakter. Blant annet ble det fastsatt at trollfolks vitnesbyrd ikke skulle brukes i retten, samt at bruken av tortur ble innskrenket. Samtidig ble domstolene effektiviserte og mer tilgjengelige for allmuen. Det finnes tegn på at tingene ikke alltid holdt seg til reglene omkring trollfolks vitneutsagn. I Norge forble tingene organisert på gammelt vis, og det var liten interesse blant lagmennene for å dømme trollfolk før på 1570-tallet.⁴⁵

2.2.2 Forordningene av 1584/1593

Den første store forandringen av trolldomslovgivningen i Norge kom i 1593, og var en videreføring av forordningen av 1584 med gyldighet for Bergenhus og Stavanger len. Denne forordningen kom etter initiativ fra stavangerbispens Jørgen Eriksen, og fastsatte for første gang dødsstraff for signere:⁴⁶

⁴¹ Alm, 2000, s. 42-43

⁴² Næss, 1982, s. 77-78

⁴³ Alm, 2000, s. 48

⁴⁴ Alm, 2000, s. 53

⁴⁵ Alm, 2000, s. 63-64

⁴⁶ Knutsen, 1998, s. 40

da ville vi hermed vore lensmænd og fogder udi fornævnte Bergenhus og Stavanger len og stifter ... strengeligen paalagt og befalet have, [...] de have alvorligen tilsyn med at ikke slig guds hellige navns og ords misbrug ustraffet tilstedes, og at hvor nogen saadanne folk befindes, som enten at søge og bruge eller at gjøre saadanne forargelige ukristelige middel, enten med kors, signelse, læsning, og anden, saadan ugudelig og ukristelig handel, da at skulle lade dennom, som befindes enten at søge og bruge eller at gjøre saadan ukristelig handel, straffes paa livet uden al naade...⁴⁷

Fastsettelsen av dødsstraff for signeri markerer en ny holdning til trolldom hos myndighetene. Nå var det ikke lenger skaden trolldommen forvoldte som var viktigst, snarere ble det ugudelige og ukristelige aspektet ved slik praksis vektlagt, noe ordlyden ovenfor viser. Denne forordningen viser også at myndighetene hadde god kjennskap til signernes fremferd og virke, og herunder ligger også mye av årsaken til dette nye synet på trolldommen. Det at signerne benyttet seg av kristne symboler i sitt arbeid ble sett på som en direkte utfordring av kirkens monopol på religiøse handlinger.⁴⁸

Mange av symbolene og bønnene som signerne brukte stammet fra katolsk liturgi. Ellen Alm skriver at "Kunsten å helbrede bygget på en blanding av folkelige legemidler, magiske kulturtradisjoner samt elementer fra den katolske kristendommen," og argumenterer samtidig for at den katolske troen hadde lettere for å ta opp i seg folkekulturen og tilpasse seg den.⁴⁹ Denne koblingen mellom signeri og katolikker ble også gjort av Jørgen Eriksen, og slik sett føyer den seg inn i den lutheranske misjoneringstradisjonen i Norge.⁵⁰

Selv om det nye synet på trolldom som kom frem med denne forordningen indikerer demonologiske innflytelse, så mangler fortsatt de viktigste elementene i den demonologiske læren. Djvelen nevnes ikke i forordningen, ei heller sabbaten. Djvelpakten var kjernen i den demonologiske læren. Dermed demonstrerte ikke denne forordningen demonologiens inntog i Danmark-Norge, men snarere et forsøk fra myndighetenes side på å få bukt med ugudelig praksis.⁵¹

Forordningen ble utstedt med gyldighet for hele Norge i 1593. Ellen Alm mener at årsaken til at den bare ble utstedt i en region i første omgang skyldtes Jørgen Eriksens nære forhold til Fredrik II. Samtidig kan dette private initiativet ha sammenfalt med et behov hos

⁴⁷ Sitert etter Knutsen, 1998, s. 40-41

⁴⁸ Knutsen, 1998, s. 41

⁴⁹ Alm, 2000, s. 67-68

⁵⁰ Knutsen, 1998, s. 42

⁵¹ Knutsen, 1998, s. 41-42

myndighetene til å få bukt med signeri og annen ukristelig praksis, altså som en del av misjoneringsarbeidet i Norge. Nyutstedelsen av forordningen med nasjonal gyldighet kan i følge Alm tyde på dette.⁵²

2.2.3 1617-forordningen

Danmark og Norge fikk ingen felles trolldomslovgivning før i 1617, da Christian IV den 12. oktober utstedte forordningen "Om Troldfolk og deres Medvidere." Med denne forordningen kom demonologiens inntog i de norske trolldomslovene. De "rette" trollfolk var de som hadde inngått pakt med Djevelen, og medviterne deres var de som benyttet seg av trolldomskunsten deres.⁵³ Som tidligere nevnt var djevelpakten selve kjernen i demonologien. Dermed er påvirkningen her tydelig.

Av andre endringer må straffeutmålingen for signeri også nevnes. Der 1584/1593-forordningene fastsatte dødsstraff, begrenset 1617-forordningen seg til landsforvisning, samt tap av boeslodd og formue. Dette gjaldt dog bare ikke-adelige. I tilfeller hvor adelige ble anklaget for signeri, skulle riksrådet vurdere saken skjønnsmessig og deretter fastsette en straff. Noen definert straffeutmåling for adelige fantes ikke. Også de som benyttet seg av signere skulle straffes, ikke-adelige ved offentlig skrifte og bøter etter formue, mens adelige ble straffet gjennom offentlig skrifte og en donasjon til et lokalt hospital på 1000 daler.⁵⁴

Denne modifiseringen av straff for signere må sees i sammenheng med den danske lovgivningen. I Danmark hadde man ikke tidligere hatt lover mot signeri, noe som kan skyldes at adelen der så på signeri som noe positivt.⁵⁵ En felles forordning måtte dog tilpasses begge rikene, og straffeutmålingen tyder på at man tok hensyn til adelens syn. En annen årsak til at straffene ble modifiserte kan være det faktum at 1584/1593-forordningene var en fiasko. Langt de fleste signerne som ble dømt i denne perioden fikk relativt milde straffer, og Alm finner bare tre eksempler på at dødsstraff har blitt brukt.⁵⁶ 1617-forordningen hadde større forutsetninger for å lykkes. Den var blant de første trykte lovene i Danmark-Norge, og ble distribuert til myndighetspersoner i både Danmark og Norge, i tillegg til at den ble forkynt på tinget og fra

⁵² Alm, 2000, s. 77

⁵³ Alm, 2000, s. 113-115

⁵⁴ Alm, 2000, s. 114-115

⁵⁵ Alm, 2000, s. 88-89

⁵⁶ Alm, 2000, s. 117

prekestolen.⁵⁷ Dermed var det mer sannsynlig at også allmuen skulle ta til seg de nye lovene og bidra til at de ble fulgt opp. En slik demonologisk inspirert lovgivning gjorde det også enklere for kjedeprosesser å finne sted.⁵⁸

Gunnar Knutsen har plassert 1617-forordningen i et religiøst perspektiv, som et ledd i den lutheranske misjoneringen i Norge. Han påpeker nemlig at denne forordningen sammenfaller både med hundreårsjubileumet for Martin Luthers 95 teser og åpningen av den nye slottskirken i på Frederiksborg slott, og tolker dette symbolsk. I tillegg viser han til at to andre forordningene som kom dette året også bar preg av religiøs innflytelse. Dette var en følge av Christian IVs forsøk på å etablere sin posisjon som en from og skrifttro hersker, og hans ønske om legitimitet overfor Gustav II Adolf av Sverige, allmuen og riksrådet.⁵⁹ Også Ellen Alm har påpekt at 1617-forordningen ikke stod alene, den kom i samme tidsrom som flere andre gudfryktige lover, som kan settes i forbindelse med dette jubileumet.⁶⁰ Dette passer godt med datidens tankesett. I tiden etter reformasjonen og utover 1600-tallet var det store ideologiske stridigheter på det religiøse plan mellom de ulike kristne fraksjonene, noe som medførte et økt fokus på moral og sedelighet, samt ugudelig oppførsel.⁶¹ Sett i et slikt perspektiv var det viktig også for Christian IV å bli oppfattet som en god kristen konge i en kristelig stat.

2.2.4 Den demonologiske innflytelsen – hva med kjønn?

Gunnar Knutsen argumenterer i sin hovedoppgave for at demonologien var en kjønnssektiv lære, mens det dansk-norske lovverket var kjønnsnøytralt. Det stemmer også at de dansk-norske trolldomslovene er formulert nøytralt, gjennom bruken av termer som ”trollfolk”, ”han eller henne”, ”de” og så videre.⁶² Det kan derimot bestrides hvorvidt demonologien egentlig var en kjønnssektiv lære. Ellen Alm påpeker for eksempel at i følge demonologien kunne alle, uansett stand eller kjønn, bli trollfolk. Hun mener Knutsen har misforstått, og påpeker at demonologien i praksis var kjønnssektiv.⁶³ Også Brian Levack påpeker at det ikke var noe i definisjonene av en trolldomsutøver eller heks som ekskluderte menn.⁶⁴

⁵⁷ Alm, 2000, s. 113, Knutsen, 1998, s. 47

⁵⁸ Knutsen, 2003, s. 193

⁵⁹ Knutsen, 1998, s. 45-46

⁶⁰ Alm, 2000, s. 126

⁶¹ Alm, 2000, s. 121

⁶² Knutsen, 1998, s. 47-48

⁶³ Alm, 2000, s. 119

⁶⁴ Levack, 1995, s. 135

Lara Apps og Andrew Gow går hardere til verks, og angriper hele den lærde oppfatningen av demonologien. De påpeker at mange historikere, spesielt feministiske, har vært fokusert på det som ble skrevet om kvinnelige trolldomsutøvere, mens det som faktisk ble skrevet om menn kun nevnes i bisetninger, eller ignoreres fullstendig.⁶⁵ For å demonstrere at forestillingen om mannlige trolldomsutøvere faktisk var vanlig hos de aller fleste lærde som skrev om demonologi, har de gjennomgått en rekke av de mest kjente demonologiske verkene, og undersøkt bruken av mannlige, kvinnelige og kjønnsnøytrale termer. Resultatene viser at det kun i to av ti demonologiske verker er en klar overvekt av kvinnelige termer, mens det i fem av ti er en klar overvekt av mannlige termer.⁶⁶

De påpeker dog at det er viktig her å være oppmerksom på to ting: mulighetene for at språket har blitt endret når bøkene har blitt trykket i nye opplag, og skillet mellom abstrakt og konkret språkbruk. Trykkeprosessen kan føre til at ord trykkes feil, at setninger endres og lignende, noe som kan slå ut begge veier på skalaen. Konkret språkbruk brukes i de tilfellene der spesifikke trolldomsanklagede beskrives, mens den abstrakte språkbruken er generelle termer. Ord av både han- og hunkjønn kan benyttes som generell beskrivelse av begge kjønn, og derfor er det nødvendig å ta forebehold når man går frem på denne måten. Det viktigste med denne gjennomgangen er at den viser tydelig at forfatterne av disse demonologiske verkene ikke hadde noen problemer med å akseptere at det også fantes mannlige trolldomsutøvere.⁶⁷

Også innenfor kunsten finner man tydelige tegn på at mannlige trolldomsutøvere har vært akseptert som like naturlig som sine kvinnelige motparter. Enkelte av de demonologiske verkene var illustrerte, og flere av disse illustrasjonene viser mannlige trolldomsutøvere.⁶⁸ Dette ville nok ikke forekommet dersom mannlige trolldomsutøvere ble sett på som noe marginalt eller utenkelig.

Å kalle demonologien en kjønnsselektiv lære blir dermed noe overdrevet. Men at den var kjønnsselektiv i praksis virker mer plausibelt. Dette bunner ut i de generelle holdningene i denne perioden. Som jeg var inne på tidligere var dette en tid preget av dyp religiøsitet, mye preget av de direkte tolkningene av bibelske tekster. Dette underbygget synet på kvinner som mer tilbøyelige til å hengi seg til fristelser, også de av diabolisk natur, med grunnlag i historier som

⁶⁵ Apps og Gow, 2003, s. 98-99

⁶⁶ Apps og Gow, 2003, s. 101, 104

⁶⁷ Apps og Gow, 2003, s. 105-108

⁶⁸ Se vedlagte illustrasjoner i Levack, 1995, samt Apps og Gow, 2003

den om hvordan Eva lot seg friste av slangen til å ta en bit av eplet i Edens hage.⁶⁹ Det rådende kvinnesynet i denne perioden var i følge Levack at kvinner var moralsk svakere enn menn, og mer tilbøyelige til å gi seg hen til fristelser, og dette hadde vært et dominerende syn innen kristendommen siden tidlige tider.⁷⁰ Et slikt syn på kvinner har med all sannsynlighet gjort det lettere å anta at kvinner var mer tilbøyelige til trolldom.

⁶⁹ Sogner, Sølvi : ”Hekser og forfølgelse”, i Blom, Ida (red) : *Cappelens kvinnehistorie, bind II – Renaissance, reformasjon, revolusjon* s. 78

⁷⁰ Levack, 1995, s. 137-138

3.1 Prosessenes innhold og utbredelse

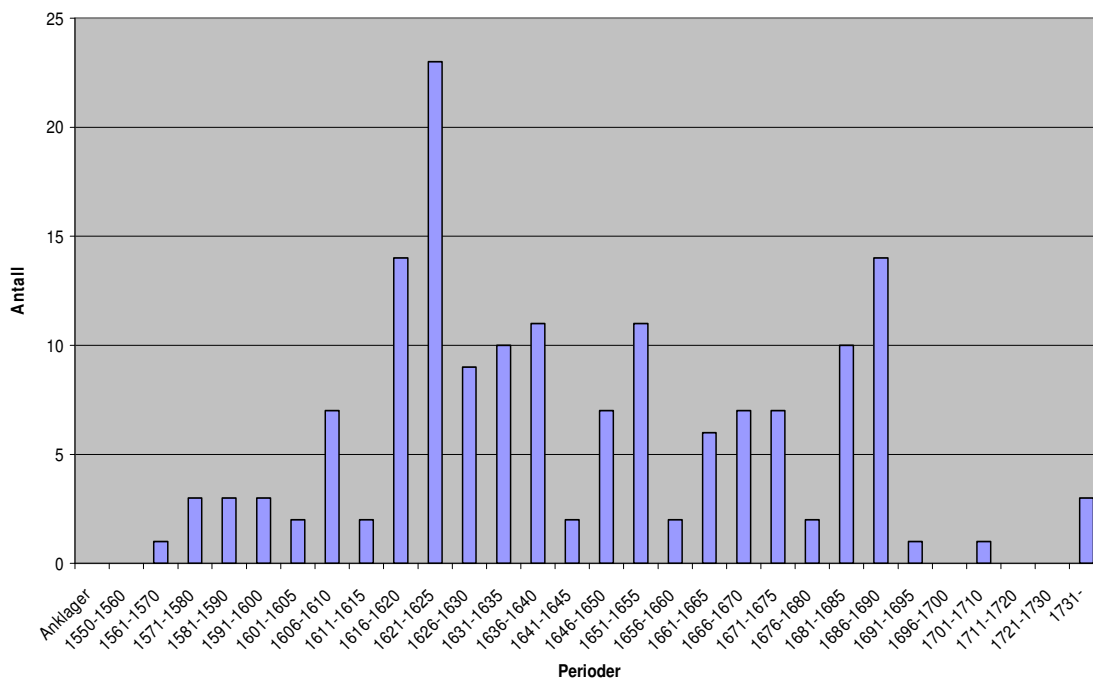
Etter å ha gjennomgått kildene, har jeg endt opp med 161 saker jeg med sikkerhet kan si at dreier seg om en eller flere trolldomsanklager mot menn. Dette utgjør omtrent 20% av det totale antallet trolldomsprosesser her i Norge, og er omtrent som forventet. I dette kapitlet skal jeg foreta en gjennomgang av de ulike anklagetypene, men først en kronologisk gjennomgang av materialet.

Geografisk har jeg valgt å holde meg til dagens fylkesinndeling, ettersom det aller meste av kildematerialet er sortert på denne måten. Ett unntak er Trøndelagsfylkene, som jeg har valgt å gruppere sammen, på grunn av forvirrende kildemateriale. Regionalt deler jeg landet i tre: Østlandet, Vestlandet og Nord-Norge. Innunder Østlandet faller Østfold, Akershus, Hedmark, Oppland, Buskerud, Vestfold og Telemark. Innunder Vestlandet faller Aust- og Vest-agder, Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal. Til Nord-Norge har jeg regnet våre tre nordligste fylker og Trøndelagsfylkene.

3.1.1 Kronologi og geografi

En statistisk oversikt over materialet vil med en gang avsløre et par tendenser.

Tabell 1: Samtlige trolldomsanklager mot menn i Norge fordelt periodisk

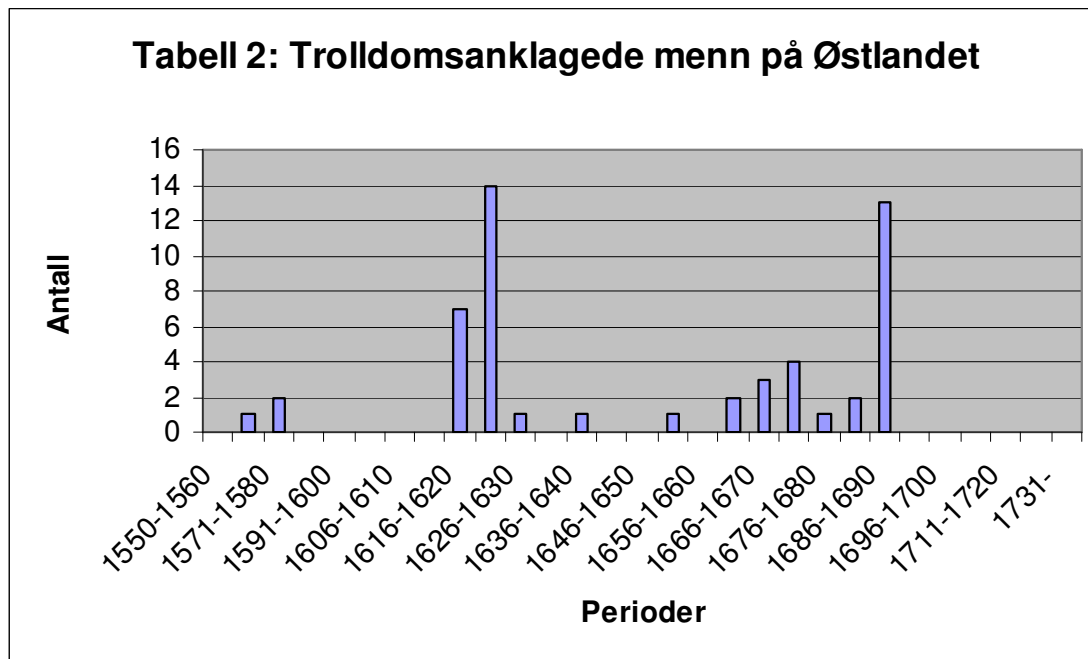

Den første tendensen er den kraftige økningen av antallet dokumenterte prosesser de første ti-femten årene etter 1617. Den andre er den relativt jevne fordelingen av saker i årene etter omkring 1645 og frem til trolldomsprosessene forsvinner. Det er veldig få saker mot slutten av 1650- og 1670-årene, men ellers ligger antallet anklager på et ganske stabilt nivå. Den høye stolpen på slutten av 1680-tallet skyldes nesten utelukkende en større sak angående en bytting i Buskerud. Foreldrene til barnet hadde sammen med flere fra bygda dratt opp til Snarumsknatten på allehelgenaften i 1686 for å bytte tilbake sitt normale barn. Denne saken er nok mer for overtrosak å regne, men i og med det ugudelige aspektet som går igjen i saken, har jeg valgt å ta den med her.

Det ser altså ut til at antallet mannlige trolldomsanklagede har utgjort en ganske jevn andel av de totale anklagene gjennom hele perioden, med ett unntak. Det er ingen statistisk topp omkring 1660 slik Næss fant i sin undersøkelse av samtlige prosesser i Norge, statistikken minner i så måte mer om grafen hans for regnskapsbelagte trolldomsprosesser.⁷¹ I tillegg er oppsvingen etter 1680 kraftigere, men den skyldes som nevnt hovedsakelig en stor enkeltsak. Den manglende toppen omkring 1660 er vanskelig å si noe om. Den skyldes mest sannsynlig tilfeldigheter eller hull i kildematerialet. Antallet anklagede menn ligger på et jevnt nivå på ca 5-10 i 5-årsperiodene.

Helhetlig sett følger altså trolldomsprosessene rettet mot menn tilnærmet samme mønster som trolldomsprosessene som helhet i Norge. Dersom vi deler opp landet i regioner, vil det bli tydeligere at det ikke har vært noe entydig mønster for hele landet. På Østlandet ble 52 menn anklaget for trolldom, og sakene mot dem fordeler seg over tid som følger:

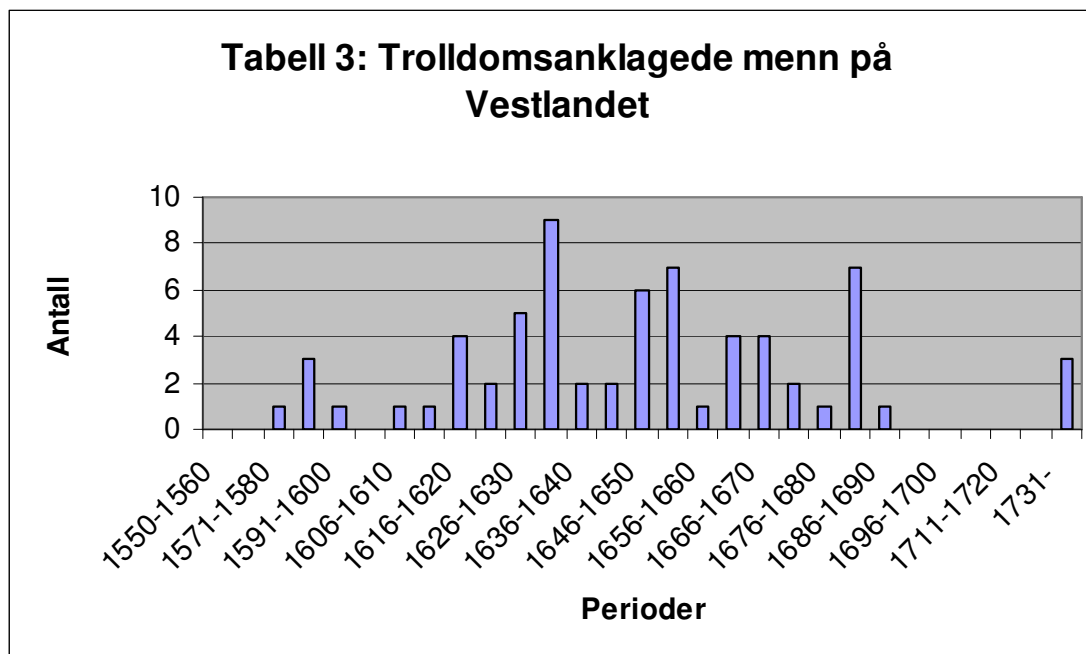
⁷¹ Næss, 1982, s. 16, 24

Som vi ser av dette diagrammet, er perioden 1631-1660 nesten uten en eneste dokumentert prosess mot menn på Østlandet. I Gunnar Knutsen sin undersøkelse av samtlige prosesser for Østlandet dukker det opp en gradvis stigning fra og med 1650 frem til omtrent 1690, før prosessene nærmest opphører.⁷² Mine tall viser kun en svak stigning etter 1660 som forsvinner fort. Den kraftige oppgangen på slutten av 1680-tallet skyldes saken om byttingen. Det ser med andre ord ut til at antallet menn i trolldomsprosessene på Østlandet var høyest i årene umiddelbart etter 1617, og deretter mer eller mindre sporadiske. Tingbøkene for Østlandet er stort sett ganske godt bevarte fra og med ca. 1650, og det lave antallet prosesser mot menn etter dette er derfor noe overraskende. Det er med andre ord ingenting som tyder på at menn først ble anklaget på et sent stadium i prosessene, men snarere at de ble trukket inn med en gang prosessene startet for alvor på Østlandet.

Vi skal dog ikke trekke slutninger for hele landet sin del utelukkende på grunnlag av tallene for Østlandet. På Vestlandet ser nemlig ting ut til å ha artet seg helt annerledes. Her ble tilsammen 67 menn anklaget for trolldom, og sakene mot dem fordelte seg på denne måten.

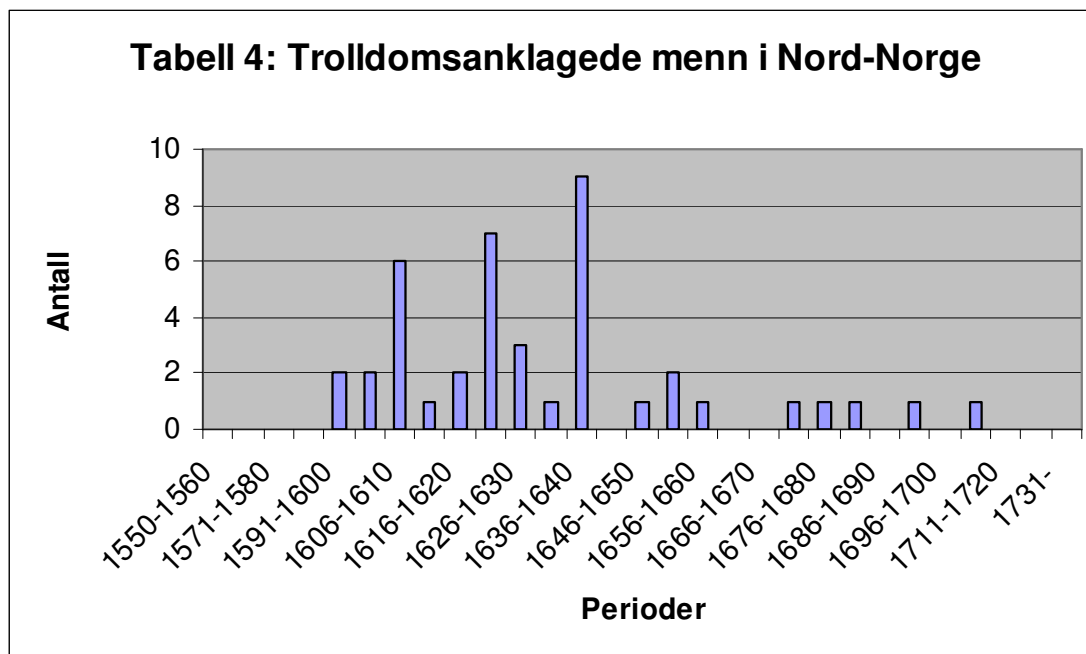
⁷² Knutsen, 1998, s. 27

Dette diagrammet viser at de prosessene vi kjenner til mot menn på Vestlandet har vært mye jevnere fordelt over tid enn i øst. Her gjenfinner vi heller ikke den statistiske toppen i kjølvannet av 1617-lovgivningen. Det ser snarere ut til at den har blitt ”forsinket” til 1630-årene, noe som spesielt skyldes høy prosessintensitet i Rogaland. Det dukker også opp en liten topp på 1650-tallet, pluss en på begynnelsen av 1680-tallet. Ingen av disse toppene skyldes store prosesser, slik tilfellet var på Østlandet, men snarere mange små enkeltsaker. Det har med andre ord vært ganske mange prosesser rettet mot menn på Vestlandet gjennom det meste av 1600-tallet, med et par statistiske topper som kan tilskrives naturlige svingninger i prosessintensiteten. Spesielt for Rogaland, og til dels også for Hordaland og Sogn og Fjordane, er tingbøkene godt bevarte for en lengre periode enn hva tilfellet er for Østlandet. Sett i lys av denne kildesituasjonen er det ikke overraskende at prosessene er såpass jevnt fordelt på Vestlandet, og den statistiske toppen på starten av 1630-tallet er godt underbygget.

Finnmark var den delen av landet med høyest prosessintensitet i forhold til folketallet, og kan kanskje gi et noe skjevt bilde av situasjonen i Nord-Norge. I tillegg er kildesituasjonen for denne landsdelen ganske varierende, og dermed er tallene muligens for lave i forhold til Finnmark. Jeg har uansett satt opp et diagram også for Nord-Norge.

Tabell 4: Trolldomsanklagede menn i Nord-Norge

Med unntak av et par statistiske topper, er de dokumenterte anklagene mot menn i Nord-Norge jevnt fordelt gjennom hele perioden, og veldig få. Toppene på begynnelsen av 1620-tallet og på slutten av 1630-tallet skyldes nesten utelukkende at menn har blitt trukket inn i kjedeprosesser. De resterende sakene fra slutten av 30-tallet stammer fra Trøndelag, hvor flere menn hadde benyttet seg av signertjenester. Sakene fra tidsrommet før 1610 stammer fra to større prosesser. Det kan med andre ord se ut til at de statistiske toppene i prosessene mot menn i Nord-Norge stort sett har vært et resultat av de hyppige og store kjedeprosessene i Finnmark. Det er også verdt å merke seg at selv om de aller fleste trolldomsanklagede i Nord-Norge var norske kvinner, var det flere samiske menn enn norske menn som ble anklaget, noe jeg skal gå nærmere inn på i et senere kapittel.⁷³

Det har altså ikke vært ett mønster for hele landet for hvor ofte og når menn har blitt anklaget for trolldom. Av diagrammene ovenfor kan det se ut til at flertallet av trolldomsanklagene mot menn falt i første del av 1600-tallet, og det stemmer også. Fra 1601 til 1650 ble hele 87 menn anklaget for trolldom, mot 60 i siste halvdel av 1600-tallet. Før og etter 1600-tallet er det bare sporadiske saker mot menn, de aller fleste i Rogaland og Hordaland. De fleste mennene ble anklaget i perioden etter 1616, hvor 76 menn ble anklaget, men det har ikke vært noen dramatisk nedgang i antallet anklager utover 1600-tallet. Dette mønsteret kan minne

⁷³ Se forøvrig tabell i Hagen, Rune Blix : *Samer er trollmenn i norsk historie*, 2005, s. 6

litt om hva Antero Heikkinen og Timo Kervinen fant i Finland, hvor antallet kvinner i prosessene økte dramatisk da prosessintensiteten tiltok.⁷⁴

I og med at den store oppsvingen i antallet prosesser etter 1617 er tydeligst på Østlandet, er det fristende å tenke seg til at vi da kan snakke om en sentrum/periferi-modell, med spredning fra Østlandet og utover. Denne tanken kan underbygges av Østlandets nærhet til Danmark og styresmaktene der. Men det er viktig å huske på at også Stavanger og Bergen var viktige sentrum i 1600-tallets Norge. Det er også verdt å merke seg at prosessene i Hordaland og spesielt i Rogaland var godt i gang allerede mot slutten av 1500-tallet. Det var også her de to første forordningene om signeri ble satt ut i livet. Tallene fra Nord-Norge er såpass spesielle at de er vanskelig i forhold til en slik diskusjon, i og med at kildematerialet er såpass spedt. Det er stort sett bare for Finnmark vi har godt bevarte tingbøker fra denne perioden, fra ca. 1620 og utover, og de avslører en helt annen type prosesser enn i resten av landet, med høyt diabolisk innslag og flere store kjedeprosesser.

3.2 Anklagepunktene

Jeg har konstruert fem hovedkategorier av anklager for materialet i kildene: signeri, å benytte seg av signeri, maleficium, diabolisme, og ”throlddom,” eller bare ”uklar anklage.” Det som kjennetegner altfor mange av saksreferatene og regnskapene, er at typen trolldom ikke er nærmere definert. Alle disse sakene har jeg valgt å gruppere i kategorien for uklare anklager, som dessverre er blitt den største. Det er fristende å dedusere seg frem til hva slags trolldom det er snakk om i disse sakene ut fra straffeutmålingen, men dette kan gi seg feil utslag. I sin hovedoppgave påpeker Knutsen at det tross alt ikke er helbredende trolldom og andre former for signeri man først tenker på når man hører ordet trolldom,⁷⁵ men det er viktig å huske på at folk muligens tenkte på en annen måte i denne periode, eller i hvertfall at myndighetene var pålagt å forfølge signeri. For fogden eller hans skrivere som førte regnskapet kan det like gjerne hende at trolldom var en samlebetegnelse på både maleficium, diabolisme og signeri.

De fleste av sakene som bare omhandler ”throlddom” stammer fra regnskapene, og er relativt kortfattede. I disse står det oftest at ”NN er brent for throlddoms konnster” eller lignende. Det er også eksempler på at signeri nevnes i noen av disse sakene, noe som tyder på at

⁷⁴ Heikkinen og Tervonen, 2001, s. 321-322

⁷⁵ Knutsen, 1998, s. 77

det kan ha eksistert et visst skille mellom trolldom og signeri. På tross av dette velger jeg å gruppere disse sakene i en kategori for seg, for å unngå at statistikken blir helt feil.

I flere av sakene anklages en person for flere ting samtidig, og dermed ender jeg opp med flere anklager enn anklagede, ettersom jeg registrerer anklagene for seg. En trolldomsprosess definerer jeg, som tidligere nevnt, som én person som anklages i én sak, i tråd med standarden andre forskere har satt før meg. I de fleste av disse tilfellene er det snakk om maleficium og en eller annen form for diabolisme i tillegg. Diabolisme opptrer nesten alltid sammen med en annen form for anklage, noe som skyldes flere ting. Først og fremst forutsetter definisjonen vår av diabolisme nærmest at man behersker en form for trolldomskunst. I tillegg kommer diabolismeanklagene ofte inn først etter at en person er blitt anklaget for andre typer trolldom. I enkelte saker utlegges personer som bare skal ha blitt sett på sabbaten, og disse ble ikke alltid anklaget senere. Jeg antar at dette til dels skyldes at personene har hatt et ganske godt rykte, og dermed ikke har vært mistenkt for trolldomsutøvelse i utgangspunktet.

Også antallet straffer vil overskride antallet anklagede, ettersom det i noen saker dukker opp flere straffer for en og samme anklage. Som oftest er det tilfellene hvor den anklagede dømmes til å stå åpenbar skrifte i tillegg til å betale bøter. Av og til dukker det opp tvilstilfeller, hvor en person for eksempel forvises, men senere benådes til å bare betale bøter. For å unngå forvirring har jeg valgt å bare registrere den siste straffen, ettersom det er den som med all sannsynlighet har blitt utført.

3.2.1 Signeri

En av teoriene jeg har tatt utgangspunkt i før denne undersøkelsen er den som sier at menn hyppigere ble anklaget for signeri enn for maleficium eller diabolisme. I sin undersøkelse av forholdene i og rundt den vesle landsbyen Lukh ikke langt fra Moskva i Russland, har Valerie A. Kivelson kommet frem til at signere ikke bare stod lagelig til for hugg da det brøt ut trolldomspanikk i byen, men at signerne oftest var menn.⁷⁶ Det er vanskelig å se hvordan forholdene i Russland kan ligne de i Norge, men det kan uansett tenkes at menn i like stor grad som kvinner har fungert som kloke folk også i Norge. Noe av det samme mønsteret finner vi også

⁷⁶ Kivelson, 2001, s. 83-86

i Karelen i Finland, hvor trolldomsprosessene stort sett var rettet mot lokale signere, og da oftest menn. Det hører med at man i Finland tradisjonelt assosierte trolldom med menn, ikke kvinner.⁷⁷

I min undersøkelse så langt viser tallene at signeri er den største av de klart definerte anklagetyperne. Totalt har jeg funnet 43 tilfeller av signerianklager mot menn. Dette er den største kategorien med definerte anklager, og utgjør omtrent 25% av anklagene. Hans Eyvind Næss mener å ha funnet 263 saker som dreier seg om signeri, hvorav 45 dreier seg om benyttelse av signernes tjenester. Dermed står vi igjen med 218 saker som dreier seg om å utføre signeri i en eller annen form, og dette utgjør omlag 25% av det totale antallet saker, eller omtrent samme andel saker som tilfellet er for de mannlige anklagede. Dersom vi hadde fått definert den store gruppen ukjente eller uklare anklager mot menn, ville tallene kanskje vært noe annerledes. Det dreier seg om nesten 1/3 av alle sakene.

Et tilfelle som kanskje kan illustrere problemet er saken mot Gunder Svennerud på Sørum i Akershus i 1622. Saken er kortfattet. Han anklages for signeri og mistanke om trolldom, og ender opp med å fradømmes sitt halve boeslodd. Det er nettopp ordlyden i denne saken som er interessant i lys av det jeg har sagt tidligere om vanskelighetene med å definere typen anklage.

Annammitt aff Gunder Svennerud hanns halffue Boedtzlaed, for hand bleff døellfallen for signerie och nogen miffstanche for throlldoms konstet [...]⁷⁸

Her indikeres det nemlig at signeri og trolldom er to forskjellige ting, og slik kan det godt hende at mange så på det i den perioden vi her snakker om.

Det er viktig å huske på at signeri var mer enn bare tilfeldige handlinger, det var for mange en levevei. Det fantes mange som livnærte seg av å hjelpe sine medbygdinger om de var i nød, mot en liten tilgodeseelse. Det var med andre ord ikke bare godhet som lå bak, det var også behovet for å overleve, noe som naturligvis kan indikere at noen av dem gikk med på å utføre skadevoldende trolldom om betalingen var god nok eller nøden stor nok. Myndighetene var klar over dette, og kalte denne formen for tjenestehandel ”ugudelig og ukristelig handel.”⁷⁹ Signerne fylte en viktig posisjon som legekyndige i et lokalsamfunn hvor legevitenenskapen var meget begrenset.⁸⁰

⁷⁷ Heikkinen og Kervinen, 2001, s. 322

⁷⁸ Rentekammeret lensregnskaper, Akershus len, 1622-23, pakke 31a (s. 1)

⁷⁹ Alm, 2000, s. 67

⁸⁰ Alm, 2000, s. 67

I følge lovverket, som nå støttet seg på demonologisk tenkning, hadde dog all trolldom sitt utspring hos Djevelen, men i saken mot Gunder Svennerud trekkes aldri djevelpakten inn. Dette kan naturligvis tyde på at befolkningen ikke hadde tatt til seg disse idéene fem år etter at lovene ble endret, og ordlyden tyder på at man fortsatt skjelnet mellom signeri og skadevoldende trolldom. I saken mot Gunder nevnes *mistanke* om trolldom, og det er derfor lett å tenke seg at han stod lagelig til for hugg dersom en av pasientene hans har dødd, eller dersom noen mente seg utsatt for ondsinnet og skadevoldende trolldom.

Det er nettopp det at det skilles mellom trolldom og signeri som gjør saken så interessant, og som kan tyde på at signeri slett ikke var den hyppigste anklageformen blant trolldomsanklagede menn i Norge på 1600-tallet. På den annen side er det her snakk om én sak, og den må sees i sin geografiske og tidsmessige sammenheng. Fem år tidligere ble trolldomslovgivningen endret, og det ble bestemt at signeri skulle straffes mildere enn maleficium. Dette kan være noe av årsaken til at det her skjelnes så tydelig mellom disse to anklagetyperne. Det er en relativt ny praksis, og behovet for å tydeliggjøre forskjellene mellom anklagepunktene er stor. I tillegg er det her snakk om et begrenset geografisk område. Oppfatningene som rådet akkurat her trenger ikke ha vært toneangivende for resten av landet på hele 1600-tallet. Og helt til slutt må det tas i betraktning at dette referatet er ført i pennen av en person, og hans oppfatninger kan svært gjerne ha farget det han har skrevet. Vi skal med andre ord være forsiktige med å slutte fra én sak til alle uten å ta de nødvendige forebehold, samme hvor fristende det måtte være.

Signeri var mer enn bare legekunst. Såkalte ”kloke folk” kunne også hjelpe til med å finne igjen tapte gjenstander, bedrive kjærlighetsmagi eller oppheve forbannelser.⁸¹ De følgende sakene illustrerer det store spennet innen disse formene for magi. Jeg har ikke funnet noen eksempler på menn som har blitt anklaget eller dømt for å ha bedrevet kjærlighetsmagi, men det betyr ikke nødvendigvis at det ikke har forekommet. Det har neppe vært de store kjønnsforskjellene når det gjelder type signeri. Det er først og fremst ulike typer helbredelse man forbinder med signeri, og det er flere ulike måter dette kunne foregå på.

Saken mot Bjørn Rye på Nordmøre i 1616 er et interessant eksempel. Han står nemlig anklaget for å ha dratt et sykt barn gjennom jorden, for slik å helbrede det. Fremgangsmåten står ikke nærmere utdypet i saksreferatet, så man må nesten tenke seg til hvordan dette har foregått.

⁸¹ Alm, 2000, s. 67

Sammen med Bjørn Rye står også fire andre anklaget, men de har tydeligvis ikke tatt aktivt del i signeriet, og straffes med forholdsvis milde bøter. I en lignende sak fra Øvre Romerike fra 1679 er det Jon Boenkind som er anklaget. Han skal nemlig ha trukket noen barn gjennom en skigard.

[...] iche nechtede at hand pleyr at smøge de siuge børn igiennem en schiegaard som staar i nord, enten igiennem it hul, eller ud met it træ, som kunde staa i same gaard, oc brug huerchen ord eller anden ting dertil.⁸²

Han tilstår også å ha hjulpet folk som har vært langvarig syke og sengeliggende. Dersom personene ikke var i stand til å komme seg til denne skigarden, fungerte det like bra å bra trekke klærne deres gjennom. På tross av at han hevdet å ikke ha brukt noen form for bønner i dette signeriet, nevnte han noe helt annet da saken ble tatt opp igjen i 1680.

[...] Oc da haffr brugt saadanne ord: Jeg smyger dig fra det onde, oc til det gode, i Jesu naffn : Andre ord haffr hand iche brugt.⁸³

Hvorfor han endret forklaring vites ikke, men disse ordene i seg selv var alvorlige nok. Han bekjente frivillig å ha brukt disse ordene, og gjentok dem flere ganger for retten. Myndighetene har sett alvorlig på denne saken, men flere personer står frem og bekrefter at de eller deres familiemedlemmer har fått det bedre etter å ha fått behandlig hos Jon. Saken ender med at retten advarer Jon mot å fortsette med signeri.

I saken mot Nils Rødsetbakk på Sunnmøre i 1663 får vi et godt eksempel på hvorfor myndighetene og kirken ikke satte pris på signeri. Han hadde nemlig stjålet en alterduk, som han skulle bruke til å helbrede ei syk ku. Han la alterduken over kua, men da hadde kua dødd. Denne bruken av religiøse gjenstander i signeriet bidrar til å understreke de nære båndene, og utflytende grensene, mellom kirkens domene og den magiske sfære. Slik sett fungerer denne saken som et godt eksempel på hvorfor myndighetene ønsket å få bukt med signeriet. At en hellig gjenstand som en alterduk stjeles og brukes i et slikt ugudelig rituale kan ikke gå upåaktet hen. Denne involveringen av religiøse gjenstander i signeriet var mye av årsaken til at øvrigheten slo så hardt ned på signeriet.

⁸² Øvre Romerike Tingbok 19, (s. 2)

⁸³ Øvre Romerike Tingbok 20, (s. 4)

Videre beskrives Nils Rødsetbakk som enfoldig, og det endte med at han måtte stå åpenbart skrifte og deretter forlate kongens land og riker. I tillegg ble han fradømt sitt boeslodd. Det ser derfor ikke ut til at han har fått noen formildende straff på tross av sin enkle natur. Jeg drister meg ikke til å påstå at dette underbygger mulighetene for at tilbakestående og enkle mennesker var disponerte for å anklages for trolldom, ettersom Nils tross alt var anklaget for å ha stjålet en alterduk, noe han tilstod. Det fantes altså fysiske beviser i denne saken som støttet opp om denne tilståelsen, og dermed virker den ikke urimelig eller fremtvunget. Det er forøvrig også den eneste saken jeg har funnet hvor det eksplisitt påpekes at den anklagede var tilbakestående.

Det at Nils Rødsetbakk er blitt forvist er helt i tråd med hvordan signere skulle straffes i denne perioden. Av de 13 forvisningene jeg har funnet, er ni av dem for signeri. Denne andelen er ikke så overraskende, men med tanke på at det var 43 menn som ble stilt for retten for signeri, er det overraskende lave tall. Den vanligste straffen var nemlig bøter, gjerne i kombinasjon med åpenbart skrifte. Dette er noe overraskende, men skyldes først og fremst en sak fra Buskerud om en bytting. Jeg har valgt å gruppere denne som en signerisak under tvil, i og med at de anklagede har utført ugudelige ritualer. Ser vi bort fra denne saken, ender vi med 36 saker totalt. På tross av dette vil bøter og forvisning fremstå som nesten like hyppige straffereaksjoner mot folk som har bedrevet signeri. Signeri skulle i utgangspunktet straffes mildere enn maleficium, men det er noen tilfeller hvor signeri er blitt straffet med døden etter lovrevideringen i 1617. Disse sakene hører dog til unntakene. Et eksempel er Knut Hoffden fra Jørgenfjord i Møre og Romsdal, som i 1633 var blitt dømt til døden og henrettet for ”adschiellige singnen och anden spøggerj.”⁸⁴ Det er kun i tre tilfeller vi med sikkerhet kan si at menn dømmes til døden for signeri, og kun tre tilfeller der den anklagede har blitt frikjent for signerianklagene. Det er altså ingenting som tyder på at menn har hatt lettere for å frikjennes for signeri enn kvinner, men de har heller ikke blitt dømt til døden for signeri uten videre. I to av signerisakene med dødsdomt som utfall, er personen anklaget for andre ting i tillegg til signeri, og dette har med all sannsynlighet påvirket utfallet av saken.

3.2.2 Å benytte seg av signeritjenester

Noe overraskende viser det seg at den nest største anklagekategorien (dersom man ser bort fra den store udefinerte kategorien) er de som har benyttet seg av signere på en eller annen måte. I

⁸⁴ Lensregnskaper Bergenhus Len 1632-33 pakke 328 a (s. 12)

følge min undersøkelse har hele 34 menn blitt anklaget for dette i løpet av 1600-tallet og starten på 1700-tallet. Forordningene av 1584/1593 fastsatte som tidligere nevnt dødsstraff for signere, men dette omfattet også de som benyttet seg av tjenestene til signerne.

[...] da ville vi hermed vore Lensmænd og Fogder [...] at de have alvorligen Tilsyn med, at ikke slig Guds hellige Navns og Ords Misbrug ustraffet tilstedes, og at hvor nogen saadanne Folk befindes, som enten bruge eller gjøre saadan ugudelig og ukristelig Handel, da at skulle lade dennem, som befindes *enten at søge og bruge eller at gjøre* saadan ukristelig Handel, straffe paa Livet uten al Naade, [...] ⁸⁵

I hvilken grad denne delen av loven har blitt håndhevet er jeg ikke sikker på, men jeg har ikke funnet eksempler på at folk har blitt anklaget for å benytte seg av signere før etter at 1617-forordningen trådte i kraft. Det at straffene har blitt gjort mildere med denne forordningen kan tyde på at 1584/1593-forordningene ikke hadde den ønskede effekten. Det kan tenkes at lensmenn og fogder har kviet seg for å la folk dømmes til døden bare fordi de har søkt hjelp hos signere. Lokalsamfunnene har ofte ønsket å verne om sine signere, ettersom de hadde en sterk posisjon som helbredere, og å anklage de som har benyttet seg av signere ville da føre til at signerne selv ble bragt for retten. De mildere straffene etter 1617-forordningen kan ha gjort det enklere å påtale personer som har benyttet seg av signere. Knutsen påpeker i sin hovedoppgave at det å ta ut en formell anklage mot trollfolk ble sett på som et ganske ekstremt skritt å ta, og at folk på 1500- og 1600-tallet generelt var tilbakeholdne med å gå til rettssak mot sine naboer for trolldom og tyveri. ⁸⁶ At noen skulle angi naboene sine fordi de hadde benyttet seg av tjenestene til en signer var lite sannsynlig.

I mange av tilfellene er det her snakk om gjenfinning av gjenstander som er forsvunnet eller som er blitt stjålet. I disse sakene er det gjerne flere personer til stede mens signeren gjør sitt arbeid, og dermed blir antallet anklagede ganske høyt. Som oftest virker det som om hele familien, gjerne med eventuelle tjenestefolk og av og til naboer, samler seg når tapt gods skal gjenfinnes. Dermed må man gå inn i hver enkelt sak hvis man vil vite hvem som i utgangspunktet er ansvarlig for å ha hentet inn signeren. Dette blir dog relativt uinteressant i denne sammenhengen, ettersom det er et like stort lovbrudd å delta i bruken av signeri som å hente inn signeren selv.

⁸⁵ Sitert etter Alm, 2000, s. 66 (min kursiv)

⁸⁶ Knutsen, 1998, s. 91

Tendensen i de sakene av denne typen jeg har gjennomgått, er at signeren selv sjelden stilles for retten. Som regel beskrives han bare som en omreisende ”find” eller en ”compan,” og i de fleste tilfellene er det faktisk snakk om en mann som er signeren. På tingbokprosjektet sine sider har jeg merket meg at flere av disse står oppført under trolldomsanklagede, uten at jeg har funnet noen formell anklage mot noen av disse i materialet jeg har gjennomgått. Derfor har jeg ikke tatt dem med i statistikken min, men deres rolle er uansett interessant å diskutere i denne oppgaven. Man kan spørre seg selv om hvorfor det ikke ble reist sak mot disse omstreifende signerne, spesielt ettersom noen som hadde benyttet seg av tjenestene deres måtte møte i retten.

Det som er spesielt med denne typen saker, og ærekrenkelsene, er at i de tilfellene hvor gifte par er involvert, stilles kona sjelden opp for retten selv. Det er heller mannen som dukker opp på hennes vegne, og da er det ikke alltid like lett å vite om mannen også har benyttet seg av signerens tjenester eller ikke. Det nevnes for eksempel i en sak fra Sogn og Fjordane at mannen møter i retten fordi kona har benyttet seg av en signer til å vise igjen en mistet gullring, men det er ingenting som tyder på at mannen har deltatt i dette. Jeg har derfor valgt å holde meg til de sakene der det eksplisitt uttrykkes at mannen har vært deltagende eller hovedansvarlig.

Hans Eyvind Næss fant 45 saker hvor personer stod anklaget for å ha benyttet seg av signeri i sin undersøkelse,⁸⁷ og jeg har funnet 37 tilfeller hvor menn står anklaget for det samme. Disse tallene er veldig mye høyere enn man burde forvente, og indikerer at menn var mer tilbøyelige til å hyre inn signere når det var behov enn kvinner, eller i det minste at de oftere ble stilt for retten for dette forholdet. På den annen side kan disse tallene skjule en hel del kvinner, i og med at menn ofte møtte i retten på vegne av konene sine i saker som disse. En sak fra Sogn og Fjordane er med på å illustrere dette. I 1653 ble Endre Skarestad kalt inn for retten fordi kona hans hadde hyret inn en signer.

Jacob Christensen haffde i Rette steffnt Endre Scharestad formedelst hans kone Britte Anderzdatter haffde brugt en omløbende Compan och find Naffnlig Peder N: thil at wiisse hende igjen en gullde Ring och en hoffuet Dynne forn hun var frakomen [...]⁸⁸

Her står det faktisk at Endre er stevnet, men det hele endte med at kona ble bøtelagt. I de tilfellene hvor vi bare har regnskapene, er det veldig sparsomt med opplysninger ut over hvem

⁸⁷ Næss, 1982, s. 122

⁸⁸ Ytre Sogn Tingbok nr. 2, fol. 23a (s. 4)

som er dømt, og hva de er dømt for. I disse tilfellene kan det godt hende de har møtt på vegne av kona, men at regnskapsføringen ikke har fanget opp dette.

Tallene trenger med andre ord ikke være 100% korrekte, men de er uansett såpass høye at de ikke kan ignoreres eller bortforklares. Denne forbrytelsen straffes gjennomgående med bøter, og ofte åpenbart skrifte i tillegg. I mange av disse sakene er det grupper med mennesker som er anklaget, og de straffes ut fra hvor stor rolle de har spilt. Det kan virke som om menn i gruppen stort sett har vært ansvarlige for å hente inn signeren, og det kan være noe av årsaken til at antallet menn er såpass høyt i denne typen saker.

Det var dog ikke bare til gjenvinning man kunne benytte signernes tjenester. Laurits Arnesen Dal fra Oppdal kjøpte i 1657 en signeseddell av en omstreifer.

[...] att hafft omgengellse medt enn landstryggere, som ehr kommen thill hannem, och utgiffuit sigh for enn find, paa hans løffte annammitt att hannem en zeddell l: som jngen kunde lesse eller forstaa :l att naar hand samme zeddell haffde hoss sigh, schulle haffue goed løche till fisch udj det vand som laa deromkring [...]⁸⁹

Seddelen skulle altså gi god fiskelykke i vannene i omegnen, men dessverre for Laurits var dette ”allenniste bedrægerj.”⁹⁰ Hvordan saken så har kommet opp på tinget vites ikke, men Laurits ble dømt til å stå åpenbart skrifte, samt bøte etter evne 12 riksdaler for ”sligh wlouligh middell.”⁹¹ Det virker av sitatet ovenfor som at denne landstrykerens troverdighet som signer var styrket fordi han utga seg for å være av samisk herkomst. Måten saken er referert på indikerer også at signeseddelen ikke har virket fordi han ikke egentlig var same. Koblingen mellom trolldomskyndighet og samer ser ut til å ha vært sterk også i Trøndelag. Denne saken er også et godt eksempel på hvor dagligdagse behov folk kunne forsøke å løse ved hjelp av overnaturlige og forbudte midler. Fiske var nok en typisk aktivitet for menn, og kan hende var det nettopp derfor Laurits lot seg friste av denne seddelen, noe som viste seg å bli en dyrekjøpt erfaring.

3.2.3 Maleficium

Den alvorligste formen for trolldom er maleficium, som omfatter forgjøring av mennesker og dyr, og generelt det som vi i dag gjerne kaller sort magi. Herunder faller også tjuvmelking av kyr,

⁸⁹ Rentekammeret lensregnskaper, Trondhjems len 1656-57, fol 730b (s. 40)

⁹⁰ Rentekammeret lensregnskaper, Trondhjems len 1656-57, fol 730b (s. 40)

⁹¹ Rentekammeret lensregnskaper, Trondhjems len 1656-57, fol 730b (s. 41)

skadeverk på eiendom, forgjøring av skip og endring av været. Begrepet maleficium er en samlebetegnelse på alle disse formene for trolldom, og hører mer moderne tider til. Datidens mennesker opererte ikke med disse kategoriene. Dermed finner vi ikke igjen dette begrepet i kildene, og vi må derfor klassifisere de ulike tilfellene etter skjønn.

Som jeg tidligere har vært inne på, så er antallet usikre anklager svært høyt. De sakene jeg har gått gjennom som jeg tør si med 100% sikkerhet at dreier seg om maleficium i en eller annen form, er begrenset til 33. Ut fra kriteriene for klassifisering og usikkerheten rundt dette som jeg tok opp i delkapitlet om signeri, antar jeg at de aller fleste av de usikre sakene dreier seg om maleficium i en eller annen form. I og med at dette utelukkende er kvalifisert gjetning, blir det uforsvarlig å konsekvent gruppere disse usikre sakene sammen med maleficiumanklagene. Som et tankeeksperiment kan det dog være spennende, og jeg skal se nærmere på dem i et senere kapittel.

Her vil jeg, i den grad det er mulig, forsøke å gi et bilde av hva slags menn som ble anklaget for maleficium, hvilken type maleficium det er snakk om, og hvorvidt dette avviker fra det bildet som er gitt av de kvinnelige trolldomsutøverne, eller trolldomsutøverne generelt. Som oftest er det snakk om forgjøring. I isolerte tilfeller finner vi eksempler på at noen skal ha satt gand på folk, men stort sett er dette tilfelle kun for Nord-Norge sin del. Av og til får vi ganske detaljerte beskrivelser fra den anklagede eller offeret om hvordan forgjørelsen har virket, i de tilfellene hvor det er et menneske som er blitt forgjort.

Omtrent en tredjedel av alle maleficiumsakene mot menn fant sted i Finnmark, og det er også herfra vi har de beste beskrivelsene. I en større prosess i Hammerfest i 1621 ble blant annet Rasti Rauelsen utlagt og anklaget, og han var same. Han ble anklaget blant annet for å ha forgjort datteren til Rasmus Baardsen, Ingeborg. Det står å lese at hun ”Waar forgjort med Vildelse, och besat”, og da faren spurte om hun visste hvem som kunne stå bak, pekte hun med en gang ut Rasti. Han oppsøkte da Rasti og truet ham: ”thager du Icke det onde aff min daatter, du haffuer hinde paaført, shall ieg haffue dig paa en Ild.” Rasti fjernet da dette onde, og noen dager etterpå var Ingeborg atter frisk. Det virker som om det her er snakk om gand, for etter at Rasti fjernet dette onde fra Ingeborg, ”satte hand i beret Ellingsens gied, och strags motte de flaae hinde Ihien, och Kaste hinde saa i Søen.”⁹² Det virker med andre ord som om han flyttet ganden fra Ingeborg til denne geita. I denne saken finner vi altså både forgjørelse av mennesker og forgjørelse av dyr i

⁹² Wardøchuuus Amts Justits-Protocol fra 3die May 1620 5te Septembrio 1626, s. 9

en og samme setting. Som nevnt høres det ut som det er snakk om gand, og det at den har blitt flyttet fra et menneske til et dyr gir oss inntrykk av at det ikke var stor forskjell i fremgangsmåten på forgjøring av mennesker og dyr.

Fra Fåberg i Oppland finnes en ganske merkelig sak fra 1664, hvor Gullik Lindmann havnet i krangel med en omstreifer, en fant. Denne fanten hadde vært hos Gullik og tigget, men blitt avvist, og hadde følgelig lovet Gullik ondt. Like etterpå brant tørkehuset til Gullik ned. Det er ikke her snakk om ildspåsettelse, men snarere at huset ble brent ned ved hjelp av maleficium. Denne fanten dukket opp hos Gullik et halvt år senere, og det ser ut til at det endte med et slagsmål. Saken er noe uklar på akkurat dette, men det ser ut til at Gullik ble dømt til å holde oppsyn med fantene i området mot at han slapp straff for slagsmålet. Myndighetene har altså ikke brydd seg stort med trolldomsanklagen, men har vært mer opptatt av å holde skikk på omstreiferne i området. Allmuen lovte også at de skal bistå ham.⁹³ Det var med andre ord ikke bare sykdom som kunne være utfallet av forbannelser og vonde ord, men også brann. Det mest spesielle med denne saken er kanskje at myndighetene ser ut til å ha ignorert trolldomsanklagen, og at Gullik i stedet fikk i oppdrag å holde oppsyn med omstreiferne.

Saker hvor trollfolk har tatt kontroll over været forekom for Norge sin del oftest i Finnmark. Samen Quiwe Baardsen ser ut til å ha vært en ekspert på dette området, og han hjalp gladelig sambygdingen mot betaling. Været var et veldig viktig anliggende i Nord-Norge, hvor de aller fleste drev med fiske. Stormer som krevde liv kunne av og til skyldes på trollfolk, og det er langt fra utenkelig at enkelte har forsøkt å styre været for å gjøre andre vondt. I Quiwe Baardsens tilfelle var dog stormen et uhell. I 1627 ble han stilt for retten etter at noen sjøfolk omkom, og han fortalte at han hadde laget god bør for folk ved flere anledninger.

[...] kom forommeldte Niels til hannem i Rognsund og begierede, hand ville gjør Bør til hannem ud til Kassevog, saa ville hand betale ham, naar hand kom hiem igien. Da sagde hand Ia og gik saa hen og drog Komagen [...] af sin højre Fod i Søen, der som stille Vand var, og sagde: "Landvær, Landvær", saa kom Børren.⁹⁴

⁹³ Søndre Gudbrandsdal tingbok 1, fol 1b-4a, (s. 1-2)

⁹⁴ Justisprotokoll 2 for Finnmark, 1627-32, fol 4a (s. 25)

Denne gangen var børen passe. Han laget den ved å ta av seg skoen og putte foten i vannet, mens han fremsa ordene som ovenfor. Noen dager senere brukte han en annen fremgangsmåte, og det gikk ikke like bra.

Strax derefter, Løverdagen førend Alle Helgen(s daug), kom Trine, Oluf Øresens Quinde, og bad hannem, hand vilde gjøre Bør, at hendes Mand, som var med for ommeldte Niels Jonsen, kunde komme snart hiem. Og skulle give hannem en Kande Øll for sin Umage. Svarede hand Ia og gik hen og toeg en Svi(in)-Unge og kastede i Søen og sagde: "Havvær, Havvær!" Og Svi(in)-Ungen snoede sig for meget under Solen; saa blev Børren for sterk. Da sagde hand til Trine: "Gud naade dennem! Ieg frykter de har taget, for tilig ud, for Børren er for sterk. Haver de været ude i første Kave, saa Gud naade, om de kommer igien!" Da, udi samme Vind, blev for ommeldte Niels Jonsen og Oluf Oresen og 3 av Hans Jensens drenge i Kasvog.⁹⁵

Fremgangsmåten denne gangen, med å kaste en grisunge i sjøen, bragte for mye bøl, og det ser ut til at båten med Nils og Oluf forliste. Retten så ikke med blide øyne på dette, og det spør om de trodde på at det var et uhell. Videre i sakens gang ble Quiwe utspurt om gand, og runebommen sin. Han benektet å ha kjennskap til gand, men fortalte frimodig om hvordan runebommen virket. Deretter ble han dømt til døden. Det virker ikke som om Quiwe hadde ondt i sinnet da han lagde bøl for folk, men det skulle altså ikke mer til enn et feilskjær før han ble stilt for retten. Kontroll av været faller tradisjonelt innunder maleficium, men i dette tilfellet spør det om det ikke ville vært mer riktig å gruppere saken under signeri. Hensikten var nok aldri å skade noen, men det virker som om retten så på saken som en maleficiumsak, og jeg har derfor valgt å gruppere den som en.

Sakene jeg har gjennomgått ovenfor er noen av de bedre eksemplene på maleficiumprosesser mot menn i Norge. Altfor mange av disse prosessene er bare regnskapsbelagte, og det er derfor lite å hente ut av dem. Det er ikke alltid det sies mer enn at en person har forgjort en annen, og da er det ikke så mye mer å si om dem. Sakene ovenfor illustrerer dog at også menn hadde befatning med de fleste aspektene som faller innunder maleficium. Det ser altså ikke ut til at noen typer maleficium har vært tilknyttet et bestemt kjønn. Et eksempel på dette kan også være saken mot Amund Lystvedt fra Skiptvet i 1667. Han ble

⁹⁵ Justisprotokoll 2 for Finnmark, 1627-32, fol 4a (s. 25)

anklaget av ei tjenestejente for å ha lært henne å tjuvmelke ved å sette en kniv i et tre.⁹⁶ Denne aktiviteten forbindes gjerne med kvinner, men Amund var mann og kjente angivelig triksene.

3.3 Diabolisme og kjedeprosesser

Med demonologiens inntog ble det vanligere med kjedeprosesser i trolldomssakene. Årsakene til dette var at demonologien beskrev trolldomsutøvere som en slags sekt ledet av Satan selv, og synet på trolldom ble endret. Det var ikke lenger skaden trolldommen forårsaket som var fokus, men snarere det ugudelige aspektet ved trolldomsutøvelse.⁹⁷ Evnene til å utføre trolldom kom fra Djevelen selv. Dermed forbrøt alle som utøvde trolldom seg mot Gud, og de måtte derfor straffes på strengest mulig vis. Disse demonologiske idéene ble gjort tilgjengelige for eliten gjennom den demonologiske litteraturen, og ble videre distribuert til almuen gjennom kirken og til en viss grad lovverket.

De som utøvde trolldom skulle etter sigende ha hemmelige møter, såkalte sabbater eller heksesabbater. I Norge var det helst på et fjell dette møtet foregikk, og man finner mange ulike betegnelser på dette i materialet, avhengig av hvor i landet man er. Den viktigste rollen denne sabbaten spiller i kildematerialet er at den anklagede her gjenga hvilke andre personer han eller hun så der, noe som ofte ledet til ytterligere anklager. Disse nye anklagede kom gjerne med enda flere navn på personer som skulle ha deltatt på sabbaten, og dermed fikk man en kjedeprosess.

Disse prosessene er ikke så vanlige i Norge som i resten av Europa, men man finner flere store kjeder i Finnmark, samt en rekke mindre kjeder fra resten av landet. Det er også enkelte tilløp til kjeder i materialet, men enten har myndighetene ikke funnet grunnlag for å forfølge anklagene videre, eller så har vi ikke kildene fra de videre sakene. Førstnevnte forklaring burde ideelt sett vært regelen, ettersom loven tilsa at man ikke kunne bruke ordene til en kriminell for å anklage andre.⁹⁸ Ordene til en kriminell skulle ikke ha kraft i rettssystemet, men dette var nok ikke tilfellet i praksis. De fleste kjedeprosessene ble kjedeprosesser nettopp fordi man tok beskyldningene til den anklagede på alvor.

⁹⁶ Rakkestad tingbok 17, Vembe 1667 fol. 28b, (s. 2)

⁹⁷ Knutsen, 1998, s. 41

⁹⁸ Knutsen, 1998, s. 54

3.3.1 Menn og kjedeprosessene

I de aller fleste kjedeprosessene i Norge finner man også menn blant de anklagede. Unntaket er Finnmark, hvor man har flere store kjeder uten en eneste mann. Rent teoretisk vil kjedeprosesser på et eller annet tidspunkt også fange opp menn. Faktisk er en av teoriene om hvorfor så mange menn ble anklaget for trolldom nettopp at de ble fanget opp i kjedeprosessene, hvor det stereotypiske bildet av trolldomsutøverne brøt sammen, og nærmest hvem som helst kunne bli anklaget. I disse tilfellene brøt alle stereotypiske forestillinger om kjønn, alder, sosial status og så videre sammen.⁹⁹

Problemet med teoriene om hvordan kjedeprosessene oppstod, er at de forutsetter at trolldomsprosessene fulgte et gitt mønster som stort sett baserer seg på generaliseringer. For eksempel kreves en form for stereotyper som kan bryte sammen før prosessene kommer ut av kontroll, noe som ikke alltid har vært tilfellet. Å si at det stort sett var eldre, fattige kvinner på kanten av samfunnet som ble anklaget for trolldom blir feil for Norge sin del. Min oppfatning er at det blir for enkelt å generalisere i store vendinger, ettersom det finnes altfor mange nyanser som faller utenfor. Samtidig er det vanskelig å ta for seg prosessene en etter en når det er såpass mange av dem, og dermed blir det nødvendig å generalisere. Jeg mener dog at man i større grad må ta hensyn til nyansene når man generaliserer, og være forsiktig med å gi ett mønster allmenngyldighet for hele verden.

Det er også flere tilfeller i materialet hvor menn anklages for diabolisme uten at det er snakk om noen kjedeprosess. I et av disse tilfellene utla den anklagede en rekke mennesker, men rettssystemet ser ikke ut til å ha tatt ham på alvor, og har unnlatt å følge opp anklagene. Dette kan skyldes at man i dette tilfellet har tatt paragrafen som sier at man ikke skal ta en kriminells vitneutsagn på alvor i bruk, eventuelt at man rett og slett ikke har trodd ham. Dette sier kildene ingenting om. Denne saken, mot Kristoffer Lauritsen fra Enebakk, skal jeg ta for meg senere.

En av de største kjedeprosessene i Sør-Norge var kjedeprosessen på Lister i Vest-Agder i 1667. Denne prosessen oppstod i kjølvannet av henrettelsen av Barbra Asmundsdatter og forvisningen av hennes far, begge for trolldom. Før hun ble brent utla nemlig Barbra ikke mindre enn 19 mennesker for trolldom, blant dem to menn. På tross av dette høye antallet anklagede er det bare to personer som dømmes, og begge to er kvinner. Det virker som om alle de anklagede i denne saken har fått frist på seg til å sverge seg fri for anklagene, for det er stort sett dette vi får

⁹⁹ Levack, 1995, s. 177-179

beskrevet i saksreferatet. Så vidt jeg har forstått er det heller ikke snakk om mer spesifiserte anklager enn ”throldoms utøvelse” i de fleste tilfellene, uavhengig av kjønn. Det er heller ikke noe innslag av diabolisme i denne prosessen, og slik sett er det forunderlig at den har vokst seg såpass stor. I en så stor prosess burde man også i henhold til eksisterende teorier forvente en større andel menn, men de dukker ikke opp. Det høye antallet kvinner i kjedeprosesser, samt den nesten totale uteblivelsen av menn, gir grunnlag for å avkrefte overnevnte teori om at menn ble trukket inn i kjedeprosesser.

3.3.2 Lefsebjørnsaken

I 1680 ble en mann som kaltes Lefsebjørn av lokalbefolkningen i Vanylven henrettet for trolldomsutøvelse, for å ha inngått en pakt med Djevelen, samt for å ha deltatt på sabbaten.¹⁰⁰ Hans egentlige navn var Ingebrigt Størkesen, og saken mot ham er en av de best dokumenterte trolldomssakene mot menn i Norge. Saksreferatene fra denne saken er svært omstendelige og gode, noe som hører til sjeldenhetene i kildematerialet, og man kan nesten se for seg hvordan saken har foregått. Lefsebjørn var anklaget samtidig med et par kvinner han skulle ha hatt forbindelse med, men de har snarere vært medsammensvorne enn at den ene har utlagt den andre. Slik sett har jeg valgt å ikke definere denne som en kjedeprosess, selv om den godt kunne ha utviklet seg slik dersom den hadde vært tidligere. Grunnen til at jeg velger å behandle denne saken for seg selv er at den er veldig omfattende, samt at den er innom nesten alle trekkene man kan tenke seg ved en trolldomssak. At det da primært er en mann som er anklaget, gjør at den er veldig interessant for denne oppgaven.

Årsaken til at Lefsebjørn stod tiltalt i utgangspunktet er stereotypisk nok at han var en omstreifende tigger, og at det ofte gikk galt med de som har avvist ham i døra.

[...] Effter som hand hafuer udj mange Aars tid farit om kring i bøyden och tigit hans brød [...] naar hand da ey fich huis hand vilde hafue, scheede dene strax der effter nogen schadelig tilfeld [...]¹⁰¹

Det er mange som senere kan bevitne at det har skjedd mye ondt med de som har nektet å gi Lefsebjørn det han ønsket, noe jeg skal komme tilbake til senere. Han har hatt et generelt dårlig

¹⁰⁰ Tingbok nr. 9 for Sunnmøre sorenskriveri 1680 (s. 63-73)

¹⁰¹ Tingbok nr. 9 for Sunnmøre sorenskriveri (s. 63)

rykte, et rykte han i følge dokumentene har opparbeidet seg i løpet av en fartstid på 60 år i området.

[...] hand var fød i Noerfior fougdrj paa en gaard Rødbjør, och Hafuer nu verit her paa Sundmør en 60 Aars tid saa och Nogle Aars tid fuld tater folch, och de Emeller tid lerde Hand nogen bue vesse, [...] ¹⁰²

Som vi ser har han også vært i følge med tatere, noe som kan ha bidratt ytterligere til det dårlige ryktet. Det kan også virke som om han har hentet noe av kunnskapen om trolldom fra disse. Et sted betegnes han som ”dene tatter Jengebret,”¹⁰³ så det er godt mulig at han selv var tater. På den annen side kan det godt hende denne beskrivelsen ble brukt om folk som hadde vært i følge med tatere. Det finnes flere tilfeller hvor dette har blitt trukket inn, for eksempel nevner Jon Pedersen fra Hadeland at kvinnen han har streifet omkring med skal ”haffue fuldt thatter” og at hun ”endnu siellff bruger adschillige zignerie.”¹⁰⁴ Det virker med andre ord å ha vært en kobling mellom tatere og trolldom.

Noe av det mest interessante med saken mot Lefsebjørn er at han ga svært detaljerte beskrivelser av djevelpakten han hadde inngått, og også sin rolle på sabbaten. Mange av de elementene han trakk frem er ganske typiske, som vi skal se snart. Det hører med til historien at han hadde vært fengslet i forkant av denne saken, og dermed kan ha blitt utsatt for tortur uten at det er registrert i dokumentene. Det er dog flere, blant dem en sogneprest og en kapellan, som kunne bekrefte at Lefsebjørn hadde fortalt dem disse historiene ved flere anledninger tidligere.¹⁰⁵

I løpet av denne saken utla Lefsebjørn intet mindre enn 21 andre personer for trolldom. Flesteparten av disse beskyldningene var ganske alvorlige, og trolig har de kommet frem mens han har vært fengslet. I løpet av sakens gang ble alle disse utleggelsene trukket frem. Noen av de han utla skal han ha sett på sabbaten, og atter andre skal ha hatt omgang med trolldom. De utlagte benektet enhver kjennskap til anklagenes innhold, og det spesielle er at også Lefsebjørn selv benektet dem. Til å begynne med forsøkte han å gi inntrykk av at han ikke har ment tingene på den måten de ble fremstilt på tinget, deretter innrømte han å ha løyet om enkelte personer, og til slutt benektet han enhver kjennskap til utleggelsene. Dette kan skyldes enten at han ønsket å fremstå i et bedre lys, eller rett og slett at han har blitt utsatt for tortur og har vært tvunget til å

¹⁰² Tingbok nr. 9 for Sunnmøre sorenskriveri (s. 64)

¹⁰³ Tingbok nr. 9 for Sunnmøre sorenskriveri (s. 66)

¹⁰⁴ Rentekammeret lensregnskaper, Akershus Len 1624-25, pakke 33a L

¹⁰⁵ Tingbok nr. 9 for Sunnmøre sorenskriveri, (s. 64)

angi andre. Det som taler mot at han har tvangsutlagt andre, er at bare tre av anklagene fra denne saken fikk dokumenterte rettslige følger, men disse tre ble alle frikjent. Disse tre kvinnene ble forøvrig også utlagt av Lefsebjørns medsammensvorne, og det kan være årsaken til at nettopp de ble sjekket nærmere opp senere. Lefsebjørn selv benektet å kjenne til noe ondt om disse tre.

Selve djvelpakten er noe han hadde fortalt om til mange før denne rettssaken. Den skal ha foregått ved at ”den schitne mand” kom til ham som en ung dreng og fikk ham til å gå tre ganger baklengst rundt Bremanger kirke, noe som forøvrig underbygger synet på ham som en bevandret mann. Deretter måtte han forsverge dåpen og den kristne lære, og gi seg ”udj fandens Vold.”

[...] at hand hafde gifuit sig udj fandens Vold och At den schitne mand en gang kom til hanom paa byeveyen som en liden smaa dreng och der maatte hand sige hanom thieniste, och læede hand hanom threj gange baklendis om kring brem Anger Kirch siden sagde hand hanom sin tieniste till och der imod lofuit fanden hanom guld och grønne schoufue och vidste hanom det for øye och bekiende dene Jngbert videre at hand same tid maate for sueer sin daab och Christendom och gifue sig under fanden och den vnde mands Vold og magt [...]¹⁰⁶

Det eneste som gjør denne pakten noe spesiell, er skikkelsen Djevelen har opptrådt i overfor Lefsebjørn. Som regel beskrives han som en stor, svart hund, eventuelt et dyr fra den lokale faunaen. Av og til dukker han også opp som en velkledd mann, men dette er den eneste beskrivelsen jeg har sett av ham som en ung dreng.

Sabbaten foregår på ”daare field.” Lefsebjørn virket å mene at han hadde innehatt en ganske prominent posisjon på sabbatene, nemlig som trommeslager.

[...] och tiente Saten siden for en trom Slager paa fieldet daare, field och Slog Paa same tromen medt thuende Kalfue romper, och kunde Hand bruge til tromen, schind eller glas huad hand løster, och da schulle hand bruge same tromen och Slaa, Paa den till høytiid Jull Paasche och Pinsdag och da maate gifue saten och ofre til hanom och gifue hanom Aarlig Schat udj mange Aar [...]¹⁰⁷

Han beskrev trommen som ”same tromen medt thuende Kalfue romper”, og jeg er usikker på hvorvidt han mener sametromme eller den samme trommen, ettersom konteksten her ganske

¹⁰⁶ Tingbok nr. 9 for Sunnmøre sorenskriveri, (s. 64)

¹⁰⁷ Tingbok nr. 9 for Sunnmøre sorenskriveri, (s. 64-65)

uklar, noe som understrekes av den frisinne bruken av kommaer. Det er dog mest sannsynlig snakk om den samme trommen, ettersom samer helst kalles finner eller lapper ellers i kildematerialet. I tillegg til dette hadde han betalt en årlig skatt til Satan, og han hadde ofret til ham ved de viktigste høytidene. Han hadde dog ikke kunnet delta på sabbaten etter at ”Hand var [...] blefuen gamell och iche Kunde kome paa fieldet.”¹⁰⁸ Dette tyder på at man anså reisen til og fra sabbaten som en fysisk og ikke bare en åndelig reise. Lefsebjørn tilstod også ulike former for maleficium. Han skulle blant annet ha satt gand på en dreng, samt forgjort flere andre personer, hvorav minst én skulle ha dødd som følge av dette. I de aller fleste tilfellene hadde forgjøringen vært en følge av at han var blitt nektet noe han hadde trengt, for eksempel mat.

En årsak til at saken forløp slik som den gjorde er at den er såpass sen. De fleste trolldomssakene etter 1660-årene eskalerte ikke like mye som de tidligere sakene, muligens fordi trolldomstroen hos eliten var svakere på dette tidspunktet. Det var en tiltagende skepsis blant sorenskrivere og embetsmenn til trolldom utover 1600-tallet, noe som blant annet skyldes at dette var en forbrytelse det var veldig vanskelig å føre bevis for. Jeg mener saken mot Lefsebjørn er et godt eksempel på nettopp dette. I følge saksreferatene var han åpenbart en vanskelig person for lokalsamfunnet å hankses med, og han var trolig en pest og en plage for folk flest. Det er overveiende sannsynlig at myndighetene har innsett dette og har ”fjernet” ham på grunnlag av trolldomsanklagene mot ham. Dette blir dog bare spekulasjoner, men det kan være en medvirkende årsak til at kjedeprosessen som nærmest ligger latent her ikke ble noe av.

3.3.3 Diabolismen i saker mot menn i prosessen mest intense fase

I lys av saken mot Lefsebjørn føler jeg at de diabolistiske elementene i sakene mot mannlige norske trolldomsutøvere trenger en nærmere drøfting. Diabolisme og kjedeprosesser henger ikke nødvendigvis sammen, som tidligere nevnt. I flere av sakene nevnes det at den anklagede enten har gått seg hen til Djevelen, eller at man mistenker en pakt av dette slaget. I atter andre streifer man bare overfladisk innom diabolistiske elementer uten at det virker som om man har dvelet noe nærmere ved det.

Selve paktene ble oftest inngått privat, det vil si uten at noen andre var til stede. Nøyaktig hvor dette skjedde varierer fra sak til sak, men jeg har ikke funnet et eneste eksempel på at noen har bevitnet en slik pakt. I saken mot Gjert Christensen i Rogaland i 1633 inngikk han riktignok

¹⁰⁸ Tingbok nr. 9 for Sunnmøre sorenskriveri, (s. 65)

pakten sammen med sin mor og søster, men det er ikke snakk om noen eksterne vitner i denne saken. Som regel virker det som om det er Djevelen som aktivt oppsøkte de anklagede, og da helst i en eller annen skikkelse. I den tidligere nevnte saken mot Gjert Christensønn dukket han opp som en svart hund.

[...] ginge enn Nat fra Rödmyr tiel Suchen Kirche i Bergennhus Lehnn, och da de fandt paa kirchegaardenn en Stoer Soert Hund, forn waar Løien, huilchen hand samme tid sagde tienniste, gich saa trej ganger Auet (?) omkring Kirchen, och bad at Gud schulde forbande alle de folch som i Kirchen kom, bleste ind ad vinduet, paa den søre side paa Kirchen.¹⁰⁹

Måten pakten ble inngått på nevnes ikke alltid eksplisitt, men både i saken mot Lefsebjørn og saken mot Gjert Christensen innebar det å forsverge sin kristne tro, samt gå tre ganger rundt kirken. I den førstnevnte saken gikk han baklengst, og det var antageligvis fordi ting som ble utført bakvendt skulle ha en negativ kraft.

Også sabbatene er ganske grundig beskrevet i enkelte av saksreferatene. De virker langt fra så blasfemiske som de ekstreme beskrivelsene fra kontinentet og den demonologiske litteraturen, og minner snarere som en folkelig samling. I de fleste beskrivelsene nevnes en trommeslager, noe som tyder på dans og muligens sang. Alle trommeslagerne jeg har sett vært nevnt har vært menn, og ofte er det den anklagede selv som har innehatt denne posisjonen. I følge Lefsebjørn var trommeslageren ganske så velansett på sabbaten, så dersom dette har vært den herskende troen blant folk flest er det fullt mulig at noen av de anklagede har skrytt på seg statusen for sin egen del.

Selve reisen til sabbaten beskrives også noen ganger, og det er ofte her de anklagede i kjedeprosessene så de andre som senere ble utlagt. I de sakene jeg har gått gjennom er ikke disse reisene like utførlig beskrevet, men spesielt i saken mot Kristoffer Lauritsen fra Akershus i 1624 var det mye fokus på sabbaten og reisen dit. Det må riktignok tas forebehold, i og med at han i forkant av rettssaken var blitt utsatt for såkalt pinlig forhør. Dermed kan det hende at noen av tilståelsene hans er fabrikkerte. Det at han utla en rekke mennesker som ikke hørte hjemme i nærområdet, underbygger denne tankegangen. Kristoffer selv er svenskfødt, og det er godt mulig han var en bereist mann eller en omstreifer, noe som kan bidra til å forklare hvorfor han utla folk

¹⁰⁹ Ryfylke Tingbok 19, s. 17-18

fra såpass vidt forskjellige steder. Også stedsnavnene som dukker opp i løpet av saken er med på å underbygge synet på ham som en omstreifer.

Anklagene mot Christoffer var omfattende. Han ble blant annet dømt for å ha vært i besittelse av signe bøker, samt for å ha lovet ondt.

[...]forleden ehr domb faldenn, for adschillige w seduanlige bøger, och sextenn wnderschedlige signetter, som hos hannom :| der hand bleff paagreben l: ehr befundenn, : Sampt effter laugfaste folckes prouff och widtn[...] ehr offuer beuist, ontt att haffue wdloffuet huilchet och ehr wederfahrett.¹¹⁰

Han innrømmet å ha vært på sabbaten ved to anledninger. Den første gangen kom han dit ved å ri på en bukk han hadde fått i Valdres, den andre gangen red han på en sau. På sabbaten hadde han gitt seg hen til Djevelen og blitt merket av ham.

Jtem fremviiste huor fandenn hannom, haffde merchett, som war paa dett wenstre laar, noget offuer kneet, [...] och hand gjorde det med enn kløe :¹¹¹

Djvelmerket var et ufølsomt punkt på huden som ikke blødde om man stakk i det, og var gjerne skjult på kroppen. Noen steder mente man også at trollmannen eller –kvinnens demon kunne sugе blod av dette merket.¹¹²

Christoffer utla sju personer, hvorav hele seks var menn. I tillegg til sine beretninger om sine egne reiser til sabbaten, beskrev han også hvordan de han utla hadde kommet seg dit. Mennene hadde ridd dit på husdyr, blant dem en hest og en katt, mens kvinnen red dit på en rokk. Han trakk ikke frem noen seksuelle elementer i sine sabbatsbeskrivelser, de ser heller ut til å ligne etegilder. Blant annet skal Birger fra Høland ha hatt ”med sig megen madt, flesck och smør, 6 heller 7 pundt.”¹¹³ I utleggelsen av Oluf Løken fra Askim nevnes også både drikking og bordsetting.

¹¹⁰ Rentekammerets lensregnskaper, Akershus len 1624-1625, pakke 33a F. På grunn av litt dårlig kopiering har deler av noen ord dessverre falt ut, så disse ordene er forsøkt fullført etter skjønn. Det tas forebehold om feilstaving i sitatene fra denne regnskapspakken.

¹¹¹ Rentekammerets lensregnskaper, Akershus len, 1624-1625, pakke 33a F.

¹¹² Thomas, Keith: *Religion and the decline of magic*, 1991, s. 530

¹¹³ Rentekammeret lensregnskaper, Akershus len 1624-1625, pakke 331 F (s. 1)

[...] bleff der ochsaa om natten sadt och drack, och denn t[idt] haffde Oluff paa sig, enn lang kiorttel, som enn prestekiorttel, som hannom tøckte at werre sortt, och war Oluff Løgenn wel kommen, der hos fandenn och sadt nestenn offuerst tilbordtz.¹¹⁴

Bordplasseringen har tydeligvis fungert som en slags rangordning, og Oluf Løken sin plassering nesten øverst hos Djevelen selv tyder på at han nøt høy anseelse på sabbaten. Vi finner igjen noe hos det samme hos Lefsebjørn, som antyder at trommeslageren nøt stor anseelse på sabbaten. Fraværet av seksuelle elementer i beskrivelsene Kristoffer Lauritsen ga av sabbatene han hadde deltatt på, underbygger teorien om at menn sjeldnere ble anklaget for å ha deltatt i seksuelle ritualer på sabbatene.¹¹⁵

Denne saken er interessant også av andre årsaker. Kristoffer ble utsatt for tortur, såkalt pinlig forhør, og det er derfor overveiende sannsynlig at mye av det han fortalte var fabrikkerte beskrivelser. Brian Levack påpeker at diabolismeanklager som regel ikke dukket opp før etter den anklagede hadde blitt utsatt for tortur.¹¹⁶ Først når den anklagede hadde gjennomgått et pinlig forhør, begynte han eller hun å utlegge andre, og det er det som skjedde i denne saken. Det spesielle er dog at Kristoffer utlegger seks menn, og bare én kvinne. Såvidt meg bekjent er det ingen av disse som ble stilt for retten senere, muligens på grunn av den geografiske spredningen. Saken faller inn under mønsteret Gunnar Knutsen har påvist for Østlandet, hvor antallet trolldomsprosesser fikk en kraftig oppsving i årene etter 1617.¹¹⁷

En kan da spørre seg selv hvorfor han utla så mange menn. De ser alle ut til å være bofaste bønder, om enn på forskjellige steder på Østlandet. I og med at ingen av disse utleggelsene ble fulgt opp, kan det tenkes at navnene er diktet opp. På den andre siden kan det selvsagt hende at kildene ikke har fanget opp eventuelle rettssaker mot disse bøndene. Med tanke på den geografiske spredningen holder jeg dog dette for usannsynlig. Selv om Christoffer hadde diktet opp personene han utla, forklarer ikke det hvorfor det nesten utelukkende er menn han trekker inn i saken. Kan hende trenger ikke forklaringen være en annen enn at han rett og slett har trukket inn menn han har møtt rundt om i landet, som har hatt rykte på seg for å være trolldomskyndige.

¹¹⁴ Rentekammeret lensregnskaper, Akershus len 1624-1625, pakke 331 F (s. 2)

¹¹⁵ Apps og Gow, 2003, s. 43

¹¹⁶ Levack, 1995, s. 15

¹¹⁷ Knutsen, 1998, s. 27, 29

Som tidligere nevnt er det foreslått teorier om at menn gjerne ble trukket inn sent i kjedeprosessene, på et tidspunkt hvor det stereotypiske bildet av trolldomsutøverne brøt sammen.¹¹⁸ Denne saken utviklet seg aldri til en kjedeprosess, men den hadde så definitivt potensialet. I tillegg dukket den opp i en periode hvor det i følge Knutsen var flere trolldomsprosesser på Østlandet enn ellers.¹¹⁹ Hvorfor denne saken aldri eskalerte er vanskelig å fastslå. Det har neppe hatt noe å gjøre med at det var flest menn som var utlagt, men kan nok heller forklares med den store geografiske spredningen på dem.

Et av de kanskje mest groteske tilfellene av diabolsime er spedbarnsdrap og – kannibalisme, som i følge de lærde ute i Europa forekom hyppig på sabbatene. Denne formen for handlinger har ikke vært nevnt i noen av sabbatbeskrivelsene jeg har gått gjennom, men i en sak fra Møre og Romsdal fra 1681 dukket det faktisk opp et tilfelle. Saken var rettet mot Anne Jensdatter og hennes mann, men den er såpass mangelfull at det er vanskelig å vite hva de egentlig var anklaget for. Det kan dog ikke sås noen tvil om at spedbarnsdrap var et av hovedelementene i anklagen.

Næste aar der effter i Gudsdal sogen udj marchen føoede it pige barn skar struben aff, och schar hand samme barn op tog hiertet och aad saa schar och fingerne aff, och hiemte huilche die siden schal hafue brugt til hexerje.¹²⁰

Det var altså mannen som hadde tatt livet av barnet, og som hadde stått for kannibalismen. Han hadde spist hjertet hennes, og benyttet fingrene til trolldomsformål.¹²¹ Som nevnt er saken uklar. Det virker som om personen som har skrevet den av har valgt å referere kort fra den delen som dreier seg om spedbarnsdrap, og ikke egentlig har sett på saken som en trolldomssak. Det er også vanskelig å lese seg til hvorvidt både mannen og kona var anklaget her. I et noe mangelfullt sitat tidligere i referatet nevnes en mann ved navn Rasmus Hansen, som var i følge med Anne Jensdatter.

¹¹⁸ Apps og Gow, 2003, s. 43

¹¹⁹ Knutsen, 1998, s. 30

¹²⁰ Trondhjems stiftamts regnskaper, 1681 B, 279

¹²¹ Det er forøvrig interessant at ordet "hexerj" er blitt brukt i denne saken, ordet gjenfinnes ikke i andre saker fra samme område og tidsrom.

[...] komb udj Skongen med en gl=mand ved naffun Rasmus Hanssen fød i Jempteland paa en gaard Aas i Raffuen, och thwende børn_ _ _ _ _ dend 2 april farit til Salthammer da die komb inden døren j stuen, falt manden l: som til forn schal hafue wæret suag :l neder och strax døde [...]¹²²

De kom til en gård den 29. mars, og den 2. april nevnes det at det døde en mann på en annen gård de kom til. Hvorvidt det er Rasmus Hansen er vanskelig å fastslå, men sannsynlig. Senere i dette korte referatet står det å lese at paret hadde fått hele fjorten barn, men hadde tatt livet av elleve av dem rett etter fødselen. Ut fra det første sitatet ovenfor er det plausibelt å tenke seg at det var mannen som stod for drapene, men neppe uten godkjenning fra kona. Om mannen i det hele tatt er blitt formelt anklaget kan det sås tvil om, men saken er av en slik natur at jeg har valgt å nevne den her.

Som sakene ovenfor er med på å vise, har det ikke vært nevneverdige forskjeller på diabolismesakene rettet mot menn eller kvinner. De aller fleste elementene man kan forvente å finne er med i de fleste sakene ovenfor, i en eller annen form. Det eneste aspektet ved sabbaten vi ikke finner igjen i noen av disse sakene er det seksuelle, men så virker heller ikke det å ha vært et dominerende trekk i de norske sabbatsbeskrivelsene generelt. Slutningen Næss trekker om at diabolismeprosesser førte til kjedeprosesser har jeg ikke funnet noe belegg for.¹²³ Ingen av de overnevnte sakene førte til noen kjedeprosess, selv om både Lefsebjørn og Kristoffer Lauritsen utla en rekke personer. Det har med andre ord ikke vært nok å få en rekke utleggelser, det må også ha vært til stede en vilje hos øvrigheten til å forfølge disse personene for at saken skulle utvikle seg til en kjedeprosess.

Så kan man spørre seg om hvorfor nettopp disse sakene ikke utviklet seg videre? Det er tross alt menn som er innblandet i første ledd i alle sammen. Her er det på sin plass å påpeke at Gjert Christensen var anklaget sammen med sin mor og sin søster, og at Lefsebjørn var anklaget sammen med to andre kvinner. De var med andre ord ikke de eneste anklagede, men det var ikke snakk om noen utleggelser i disse tilfellene. Alle disse kvinnene er også en del av sakens første ledd, men deres tilstedeværelse har ikke gjort at sakene har utviklet seg til kjedeprosesser. Det er med andre ord ikke gitt at diabolismesaker med kvinner som ”første anklagede” skulle utvikle seg til kjedeprosesser, men heller ikke at diabolismesaker med menn ikke skulle utvikle seg til kjedeprosesser.

¹²² Trondhjems stiftamtstues regnskaper 1681 B (s. 74)

¹²³ Næss, 1982, s. 95

3.3.4 Menn anklaget sammen med kvinner i diabolismesaker

Det har blitt foreslått at menn oftest opptrer som anklagede i disse prosessene sammen med for eksempel kona eller en annen kvinnelig slektning, og at de sannsynligvis aldri ville blitt stilt for retten hvis ikke kvinnen de var anklaget sammen med hadde blitt det. Materialet er rikt på menn og kvinner som ble anklaget sammen, og det er ofte vanskelig å avgjøre om det er slektskap mellom dem. I noen tilfeller virker det som om de ikke var mer enn omstreifende følgesvenner, men jeg mener dette er kobling nok mellom dem til at man skal regne dem inn under kategorien her.

Ettersom de aller fleste saksreferatene er forholdsvis korte, er det sjelden man får noe inntrykk av hvem som ble anklaget først, eller om det i det hele tatt er snakk om at en av dem ble anklaget og den andre trukket inn i saken senere. Lensregnskapene gir heller ikke klare svar på dette. Det er også enkelte saker hvor det er vanskelig å avgjøre hvorvidt begge to ble anklaget for trolldom. Ofte er det også vanskelig å skjelne hvorvidt mannen var blitt anklaget sammen med en kvinne eller bare er blitt utlagt av henne. I mange tilfeller er ikke saksreferatene i tingbøkene fyldige nok til å avgjøre dette, og i regnskapene er det enda vanskeligere å avgjøre. Det kan derfor hende jeg får en overvekt med slike saker i forhold til hva materialet egentlig skulle tilsi. Jeg har valgt å ikke trekke et skille mellom blodsband og inngiftet slekt, fordi et slikt skille ikke ville vært særlig relevant.

I de sakene jeg har gjennomgått, er det ingenting som tyder på at andelen av menn i norske trolldomssaker er betydelig fordi de har blitt trukket inn i prosessene gjennom blodsband eller giftemål med anklagede eller dømte kvinner. Jeg har kommet over om lag 20 saker der menn har blitt anklaget sammen med kona eller en mor, søster eller datter. Det er ikke alltid like lett å lese seg til om noen av dem ble anklaget før den andre og om noen av dem har blitt trukket inn som en følge av denne første anklagen, men det er lite som taler for at mennene i disse tilfellene har blitt trukket inn gjennom slektskap.

I flere av sakene hvor det er et ektepar som var anklaget, virker det ofte som om familien allerede har hatt et dårlig rykte på seg. Dette ryktet trenger ikke nødvendigvis dreie seg om trolldom, noe saken mot Bjørn Ravneberg og kona Gro fra Trøgstad vitner om. Her er det Gro som var anklaget, men Bjørn ble trukket inn i løpet av sakens gang etter at han hadde slengt en del med leppa. Saken gikk to runder i retten uten at noen løsning ble funnet, og i mellomtiden var

Bjørn også innblandet i en slagsmålssak.¹²⁴ Saksreferatene bærer preg av at dette er to upopulære mennesker i lokalsamfunnet, og det kan tenkes at det er nettopp derfor folk mistenkte dem for trolldom.

En annen sak fra Østfold, saken mot Amund Lystvedt fra Skiptvet i 1667, er en rak motsetning til saken mot paret Raffneberg. Saken er i utgangspunktet en tyverisak, og Amund ble anklaget av en tjenestepike. Hun har påstått at han hjalp henne med tyveriet hun er blitt dømt for, og nevner også flere tilfeller av trolldom. Blant annet skal hun ha sittet sammen med ham under ei gran, og han skal ha vist henne hvordan man kunne tjuvmelke ved hjelp av en kniv.

[...] da sette hand sin telle kniff i granden, och melchet hund melch, aff kniffuen, lige som end quinde, schulle melche aff sit brøst.¹²⁵

I denne saken ble kona Torgjerd også trukket inn i løpet av sakens gang. Det ser ut til at hun kan ha hatt dårlig rykte på seg, for Amund skal ha blitt advart mot henne av en nabo da han skulle på frierferd til henne. Hun ble da kalt ”dend var ulff daatter.”¹²⁶ Tjenestepiken hadde også flere historier om Torgjerd, for eksempel skal hun ha skaffet til veie smør med Djevelens hjelp. Amund ble dømt for tyveriet, men trolldomssaken gikk sin gang etter dette, over flere tingsamlinger. Et halvt år etter at saken ble satt i gang, ble den avsluttet ved at Amund ble frikjent gjennom godt skussmål, for ”saalenge hand der haffuer veret i bøiden, anstillet hand sig, som end erlig karl anstoed.”¹²⁷

Disse to sakene illustrerer hvor forskjellig trolldomssakene kunne gå for seg. I den første saken var det mannen som ble trukket inn i saken, og de ble dømt på grunnlag av dårlig rykte. I den andre saken ble Amund frikjent på grunn av godt skussmål, på tross av det dårlige ryktet til kona. Det var med andre ord ikke gitt at konas dårlige rykte skulle trekke mannen med seg. Dessverre vet vi ikke hvordan det gikk med Torgjerd i denne saken, men hun nevnes ikke i de siste referatene, noe som tyder på at anklagene mot henne aldri ble fulgt opp.

¹²⁴ Heggen og Frøland tingbok nr. 10, 1669, fol. 3a

¹²⁵ Rakkestad tingbok 17, Vembe 1667 fol. 28b, (s. 2). Dessverre er det bare bruddstykker som er blitt skrevet av, og derfor er det ikke alltid like lett å følge sakens gang og få sammenheng i ting. Om tingboka var hullete eller om vedkommende som skrev den av valgte å sortere ut bitene som omhandler trolldom, vites ikke.

¹²⁶ Rakkestad tingbok 17, Vembe 1667 fol. 29a (s. 2)

¹²⁷ Rakkestad tingbok 17, Vembe 1667 fol. 85b (s. 4)

I 1633 i rettssaken mot Gjert Christensen i Ryfylke sto han tiltalt sammen med moren Ingjerd Moensdatter og søsteren Ragna Pedersdatter. De var alle anklaget for trolldom og for å ha forsverget seg til djevelen. Gjert tilstod for retten å ha forsverget seg til djevelen, og han ga en beskrivelse av hvordan pakten blir inngått.¹²⁸ Søsteren Ragna ga også en beskrivelse av denne pakten, men med noen detaljer Giert ikke nevner. Gjennom hennes beskrivelse virker det som om det var moren som ledet an, og barna som fulgte etter.

[...] der stoed for dennem paa Kierchegaarden en stoer Soert hund som talde och bad dennem komme, och Moderen gick till hundenn, och huischede til hunden, saa Sagde baade hun och hinders Broder, hunden thienniste [...] ¹²⁹

Det ser med andre ord ut til at moren vervet sine to barn til Djevelens tjeneste. Det er vanskelig å vite hvor gammel Gjert var ut fra saksreferatene, så betegnelsen ”barn” er noe flytende. Det som dog kommer frem i løpet av sakens gang er at han har ”paa langsommelig thiid, paa thrøglerj omfarid med hans Moder Ingegier, och ligget i Seng hoes hinder,” noe som tyder på at han i det minste burde ha vært i tenårene.¹³⁰ Denne blodskammen ser ut til å ha bidratt til det dårlige ryktet hans, og har neppe hjulpet saken hans heller. Her er det helt klart de i overkant nære familiebandene som har ført til at Gjert har havnet i dette uføret. I saksreferatene står det at han hadde ”Ont Bøgde Roff och Røgte,” og at dette ryktet dels stammet fra blodskammen med moren. Både han og søsteren var blitt ”flittig offuerhørt” før de tilstod anklagene, og det er derfor trolig at de ble utsatt for pinlig forhør, eller tortur. Det kan igjen tyde på at tilståelsene var fabrikerte. Men det kan ikke betviles at Gjert sannsynligvis endte opp som trolldomsanklaget mye på grunn av sin mor.

Selv om det er en del saker hvor kvinner og menn anklages samtidig, er det lite som tyder på at kvinner har trukket med seg ektemenn eller andre mannlige familiemedlemmer i prosessene i noen stor grad. Saken mot Gjert Christensen indikerer at dårlig rykte var ”smittsomt” innad i familien, og det har nok vært en gjensidig påvirkning mellom mann og kone også, noe sakene mot Amund Lystvedt og Bjørn Ravneberg illustrerer.

¹²⁸ Denne ser jeg nærmere på i kapitlet om diabolisme

¹²⁹ Ryfylke tingbok nr. 16 (s. 18)

¹³⁰ Ryfylke tingbok nr. 16 (s. 19)

4.1 Dom og straffeutmåling

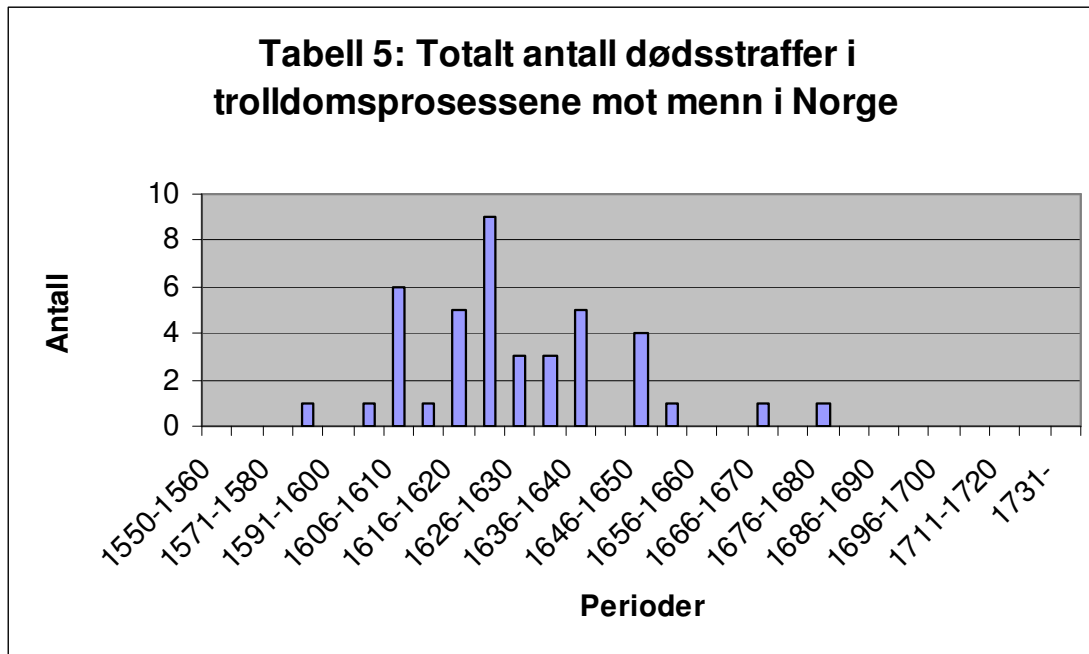
Fordelen med straffeutmålingen er at den sjelden er vanskelig å tolke. I de aller fleste tilfellene står det oppført hva straffen er, og vi må gå ut fra at denne faktisk ble utført. Jeg kommer derfor ikke til å skjelve mellom saker hvor henrettelsen aldri fant sted og de tilfellene hvor vi med sikkerhet vet at den dømte ble henrettet. Dersom vi skulle ha funnet bekreftelse på alle henrettelsene i regnskapet, hadde oppgaven blitt håpløs. Det er ikke alltid man finner sikre indikasjoner på hverken det ene eller det andre i regnskapene, og om man ikke finner igjen utgiftene til bøddelen trenger ikke det nødvendigvis være en sikker indikasjon på at den dømte har blitt benådet eller har unsluppet straffen på andre måter.

Selv om straffeutmålingen oftest er klart definert, finnes det spesialtilfeller hvor den er noe utradisjonell. Det er også tilfeller hvor tiltalte fikk et ultimatum, og han måtte skaffe nok folk til å sverge seg fri. Han fikk da som regel frist til neste ting. Beklageligvis finner vi ikke alltid igjen referater fra neste ting, og dermed blir det bare ren gjetning hvorvidt han fikk noen til å sverge seg fri eller ikke. I noen få andre tilfeller ble saken sendt videre til en annen domstol, for eksempel militærdomstolen eller en domstol i København. Disse referatene har jeg ikke fått fatt i, dersom de finnes, og dermed har jeg inntil videre registrert dem sammen med de andre sakene med ukjent utfall. Den største straffekategorien er bøter, og denne typen dom har som regel blitt avsagt i forbindelse med signerirelaterte anklager.

Det meste av bolken med saker med ukjent utfall kommer som følge av ufullstendige tingbøker. Mange saker ble utsatt til neste ting, gjerne fordi de var omfattende, eller fordi man trengte mer tid på å finne en avslutning på dem. Når disse ikke finnes i senere tingbøker eller i regnskapene, blir det umulig å vite hva utfallet ble. Man kan naturligvis forsøke å gjette seg til utfallet, men det blir bare spekulasjoner på et svært tynt grunnlag, ettersom det ikke alltid var samsvar mellom straffeutmålingen i lovbøkene og den på tingene.

4.1.1 Dødsstraffer

I Norge ble omtrent en fjerdedel av de som ble anklaget for trolddom dømt til døden.¹³¹ Selv om man ikke alltid vet om dommen ble utført, har jeg valgt å gå ut fra det. Tallene mine viser at også i de sakene hvor menn ble anklaget var det omtrent 25% som ble dømt til døden. De har fordelt seg ganske ujevnt over tid.

I og med at jeg bare har funnet 41 kildebelagte dødsdommer, er det vanskelig å lese seg til noen klare tendenser utfra diagrammet ovenfor. Vi kan dog med sikkerhet slå fast at de aller fleste dødsdommene mot menn i troldomsprosessene falt i første halvdel av 1600-tallet, de fleste av disse i tidsrommet umiddelbart etter 1617. Naturligvis kan det skjule seg mørketall her, men neppe så store at de kan så tvil om den konklusjonen.

Vi må riktignok huske på at dette er et snitt for hele landet, og slett ikke gyldig for alle landsdelene. Dødsstraffene fordeler seg relativt jevnt i Sør-Norge, med ti på Østlandet og ti på Vestlandet. I Nord-Norge har jeg funnet 21 dødsdommer, de fleste i Finnmark. Tidsmessig er det store sprik her. En graf for Østlandet ville avslørt omtrent det samme mønsteret som Knutsen fant i sin undersøkelse, hvor antallet dødsstraffer fulgte antallet prosesser i tiden umiddelbart etter

¹³¹ Levack, 1995, s. 207

1617, for så å mer eller mindre forsvinne.¹³² Samtlige av dødsdommene mot menn på Østlandet falt mellom 1616 og 1625.

På Vestlandet artet ting seg annerledes. Her er dødsstraffene mer spredt i tid, og det er sjelden flere enn én hvert femte år. Mellom 1646 og 1650 har jeg funnet tre dødsdommer, og dette er den mest intense perioden for Vestlandet sin del. Ellers er dødsdommene spredt ganske sporadisk utover 1600-tallet, men med en overvekt i første halvdel. Her gjenfinnes ingen høy intensitet på 1620-tallet slik som på Østlandet, men så kom ikke de fleste sakene mot menn på Vestlandet før utover 1630-tallet. Slik sett kunne vi forventet å finne en tilsvarende høy andel dødsstraffer i dette tidsrommet, men det gjør vi altså ikke. I Rogaland, som hadde hele 29 prosesser mot menn, ble bare to av dem dømt til døden.

I Nord-Norge er situasjonen noe spesiell, på grunn av Finnmarksprosessene. Som tidligere nevnt var de av de mest intense i hele Europa, og det gir seg også utslag i at nesten en tredjedel av dødsdommene mot menn er herfra. Fem av dem fant sted i årene rundt 1610, mens resten er fordelt relativt jevnt mellom 1616 og 1640. Resten av dødsstraffene i Nord-Norge finnes i samme periode som de aller fleste i Finnmark, og alle unntatt to ble avsagt før 1650.

Totalt er det dermed bare tre menn vi vet ble dømt til døden for trolldom i Norge etter 1650. En av dem var Oluf Nypan fra Strinda i Trøndelag, som ble halshugget for trolldom og signeri sammen med kona i 1670, og den andre var samnen Anders Aall fra Loppa, som ble hengt i 1654. Den siste var Lefsebjørn.

Hva ble så mennene dømt til døden for? En gjennomgang av tallene viser at dødsstraffene fordeler seg på anklagene som følger.

Tabell 6: Oversikt over hvilke anklager som ga dødsstraff:	
Maleficium	18
Signeri	3
Diabolisme	12
Uklar	20
Benyttet signeri	0
Totalt:	47

Årsaken til at det er flere dødsstraffer i denne tabellen enn i diagrammet ovenfor, er at noen av mennene var anklaget for flere enn én type brudd på trolldomslovgivningen. Spesielt diabolisme er noe som kommer i tillegg til for eksempel maleficium, men som i saken mot Oluff Nypan

¹³² Knutsen, 1998, s. 27

hender det at det står trolldom og signeri. De uklare anklagene er stort sett ”trolldom”, og stammer oftest fra de regnskapsbelagte prosessene. Disse er som regel dødsstraffer, og kan tyde på at det er snakk om maleficium.

Som vi ser er det veldig få dødsstraffer i forbindelse med signeri, og i to av tre av disse sakene er signeri en delanklage. Unntaket er saken mot Knut Hoffden i Møre og Romsdal i 1633, hvor han ble dømt til døden for signeri og ”spøgerij,” som jeg ut fra resten av kildematerialet tolker som former for signeri.¹³³ Mikkel fra Lurøya i Nordland ble dømt til døden for signeri i 1618, men ble benådet til forvisning og bøter.¹³⁴ Det er neppe på grunn av signeriet at de to andre personene er blitt dømt til døden. Det kan dog tyde på at enkelte menn som har vært kyndige i signeri har stått lagelig til for hugg dersom signeriet har gått galt, eller om det har gått ille med noen i lokalsamfunnet uten en synlig forklaring. Det kan også hende at ivrige påtalemyndigheter har blitt for ivrige og presset tilståelser ut av dem. Kildene er veldig sparsomme med opplysninger om denne typen ting, og det blir bare gjetninger.

Det høye diabolismeinnslaget i dødsstrafftabellen gir inntrykk av at mange menn ble dømt til døden i kjedeprosesser, men selv om det forekom, var det ikke like vanlig som man kunne tro. Lefsebjørn, Gjert Christensen og Kristoffer Lauritsen ble alle dømt til døden etter å ha tilstått djevelpakt, og både Lefsebjørn og Lauritsen tilstod også sabbatdeltagelse og utla andre. Ingen av disse prosessene er kjedeprosesser. Det diabolistiske innslaget forutsetter med andre ord ikke kjedeprosesser, selv om den anklagede utla andre. Gjert Christensen ble dømt sammen med sin mor og søster, men her var det ikke noen som utla de andre. Lefsebjørn ble også dømt sammen med to kvinner, men heller ikke her var det snakk om at noen av dem ble utlagt av de andre. Kristoffer Lauritsen utla en rekke personer, men uten at noen av anklagene ble fulgt opp senere.

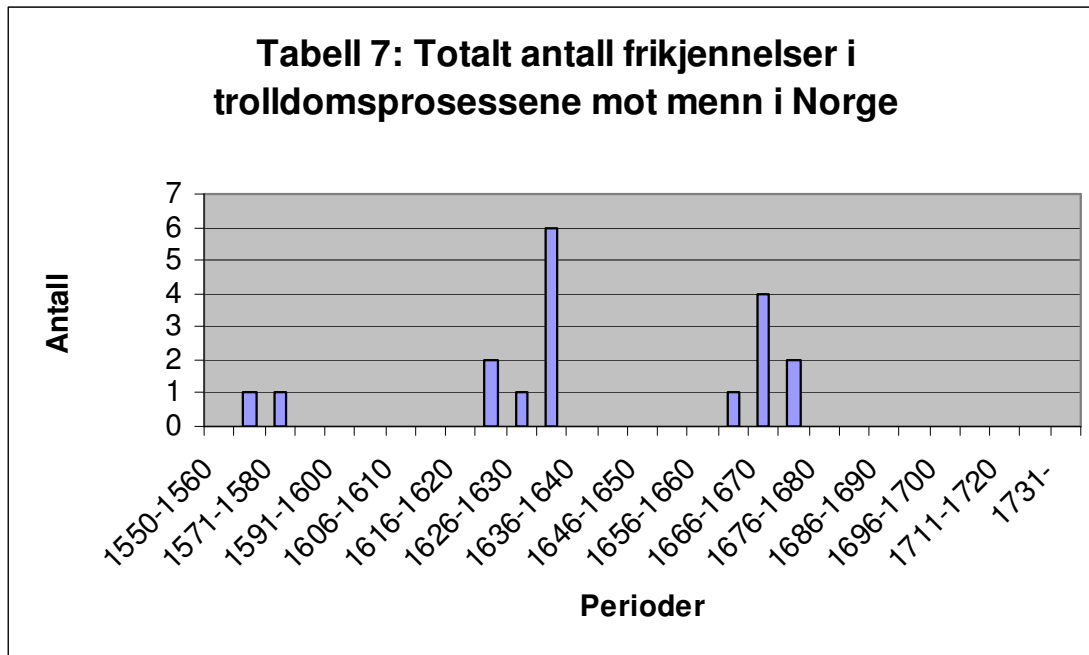
4.1.2 Frifinnelser

Totalt har jeg funnet 18 tilfeller hvor vi med sikkerhet kan si at menn har blitt frifunnet for brudd på trolldomslovgivningen i Norge. Å si at bare 18 menn ble frifunnet blir problematisk, i og med det store antallet saker hvor utfallet ikke er kjent. I noen tilfeller ble saken utsatt til neste ting, og deretter hører vi ikke mer om den. Det kan tenkes at partene i disse sakene kan ha inngått et forlik

¹³³ Lensregnskaper Bergenhus Len 1632-33 pakke 328 a (s. 12). Bruken av ordet ”spøgerj” virker å omhandle ulike former for signeri, ettersom det stort sett dukker opp i forbindelse med signerianklager. I maleficiumsaker er det sjelden vi ser det brukt.

¹³⁴ Rentekammeret lensregnskaper, Nordlandenes len, 906a (s. 3)

utenfor retten, men enkelte ganger mangler vi rett og slett tingboken hvor saken burde ha dukket opp igjen. I noen tilfeller fikk vedkommende frist på seg til å sverge seg fri selvtolvte til neste ting, men i disse tilfellene finner vi dessverre sjelden igjen sakene senere. Det totale antallet frifinnelser jeg har funnet fordeler seg over tid som følger.

I og med at det er såpass få kildebelagte frikjennelser, kan diagrammet virke noe sporadisk. Det er dog verdt å ta en kikk på tendensene allikevel. Som vi ser er det en overveldende mengde frifinnelser i begynnelsen av 1630-årene. Selv om det er fristende å tenke seg at disse frikjennelsene er en reaksjon på de mer intense prosessene i 1620-årene, viser det seg at de i hovedsak skyldes en rekke saker i Rogaland, hvor flere menn var blitt utlagt av et par kvinner. De var stort sett anklaget for å ha hatt omgang med signeri, men et par av dem ble også anklaget for å ha benyttet seg av signetjenestene til disse kvinnene. Det endte dog med at alle ble frikjent, og det gir seg utslag i en statistisk topp.

Den andre større ansamlingen av frikjennelser finner vi i årene omkring 1670. Disse skyldes ikke store enkeltsaker, men er jevnere spredt over perioden. Dersom vi legger Knutsens mønster for Østlandet til grunn, burde antallet frifinnelser vært mye høyere enn det diagrammet viser. Noen årsaker til at dette ikke er tilfelle har jeg pekt på innledningsvis i dette kapitlet, men det kan også dels skyldes regnskapene. Det er lite sannsynlig at personer som ble frikjent for anklagene har etterlatt noen spor i regnskapene, spesielt hvis de ikke var fengslet i forkant av

saken. Det hører dog med til historien at vi for siste halvdel av 1600-tallet har betydelig bedre bevarte tingbøker enn hva tilfellet er for første halvdel. Dermed burde man kunne forvente å finne flere frifinnelser enn hva jeg har gjort.

Sannsynligvis var det flere menn som ble frikjent for trolldomsanklagene i løpet av 1600-tallet enn hva kildene lar oss få vite. Andelen saker hvor utfallet er ukjent eller uklart er nemlig svært høyt, spesielt for siste halvdel av perioden, hvor man burde forvente en bedre kildesituasjon. Jeg har 22 funnet saker mellom 1650 og 1700 hvor utfallet er ukjent, eller den anklagede var død før saken kom opp. Som tidligere nevnt kan dette godt skyldes at partene har inngått et forlik utenfor retten. Det kan også tenkes at den typen trolldom mennene har blitt stilt for retten for har vært såpass alvorlig at myndighetene har valgt å straffe de tiltalte med bøter. Det var flere tilfeller av både signeri- og maleficiumanklager mot menn i årene etter 1650, som alle kvalifiserte til strenge straffer. Det er også flere som var anklaget for å ha benyttet seg av signeri, og disse sakene endte nesten alltid med bøter eller åpenbart skrifte. Derfor kan det tenkes at antallet frifinnelser er lavt dels fordi de mindre alvorlige sakene vi ikke finner igjen har endt med forlik, og dels fordi de sakene som endte i retten var av en såpass alvorlig karakter at de krevde streng straff.

Det er av og til vanskelig å si hva som har gjort at mennene har blitt frifunnet for anklagene, men i saken mot Amund Lystvet fra Skiptvet er det relativt uproblematisk. Han sverget seg fri selvtolvt, og i tillegg virker det som om retten tok med i sin betraktning at jenta som anklager ham var en dømt tyv.¹³⁵ Det samme forekom i saken mot Sigfred Njøs fra Sogn og Fjordane i 1664. Der står det å lese: ”Staaer forne pige Iche till troende Imod lougen Effterdj hun tilforn er Befundens med thyfferj.”¹³⁶ I denne saken var det heller ingen andre vitner enn piken selv til ugjerningene, og dermed festet ikke retten lit til anklagene. Vitner og rykte kan se ut til å ha vært viktige i domsavgjørelsen, og ikke minst anklagers troverdighet. Trolldomsanklager var alvorlige, og en trolldomssak kunne fort snu og ende med motsøksmål om man ikke hadde tilstrekkelig med beviser mot den man anlagde. Dette skal jeg se nærmere på i neste kapittel.

Som nevnt stammer en stor del av frifinnelsene jeg har funnet fra Rogaland og 1633, hvor kvinnene Ingjerd Moensdatter og Annbjørg Olsdatter utla flere menn. De ble beskyldt enten for å være signerikyndige eller for å ha benyttet seg av signeriet deres. For eksempel ble Erik Are

¹³⁵ Refererer til gjennomgangen av saken tidligere i oppgaven

¹³⁶ Ytre Sogn Tingbok (s. 33)

beskyldt av Annbjørg for å ha bedt henne fjerne alle rottene og musene hos henne, mens Knut Levigen ble beskyldt for å ha lært henne disse kunstene. Til sammen ble seks menn utlagt av disse kvinnene, og de ble alle frikjent på grunnlag av godt skussmål. Godt skussmål ser ut til å ha vært årsaken til frikjennelse i de aller fleste sakene mot menn. Det ser med andre ord ikke ut til at menn har sluppet billigere unna enn kvinner, de har vært nødt til å bevise sin uskyld.

5.1 Det sosiale aspektet

En av de mest levedyktige teoriene om de trolldomsanklagede i Europa på 1600-tallet er at de var sosialt marginale. En vanlig stereotypi er at de var aldrende, fattige, og at de gjerne streifet omkring som tiggere. De beskrives også gjerne som enker eller ugifte dersom de er kvinner. Grupper med omstreifere kunne være en belastning for små lokalsamfunn, og omstreiferne ble gjerne sett på med mistenksomhet og mistro, men i følge Levack har de ikke figurert så ofte som en kanskje skulle tro i trolldomsprosessene i Europa.¹³⁷ Også i den andre enden av den sosiale skalaen fantes mennesker som er blitt anklaget og dømt for trolldom. Dette skjedde gjerne da kjedeprosesser kom ut av kontroll og nærmest hvem som helst kunne bli anklaget. Det forekom også i politiske spill, spesielt med tanke på menn, og også konene til fremstående øvrighetspersoner kunne være mål for slike anklager.¹³⁸ Tradisjonelt var de mannlige trolldomsutøverne i middelalderen høytstående personer, og trolldommen var mer sofistisert enn ”vanlig” maleficium. Maktforholdet var også annerledes i forhold til Djevelen. Det var trollmannen, eller magikeren, som hadde overtaket i dette forholdet, mens den senere tids trollfolk var underlagt Djevelen.¹³⁹

Hans Eyvind Næss har påpekt at brorparten av trolldomssaker i Norge hadde sitt utspring i sosiale konflikter på lokalplanet.¹⁴⁰ Det var problemer i dagliglivet som kunne lede til at personer i lokalsamfunnet ble anklaget av naboer for trolldom. Dårlige avlinger, kuer som sluttet å gi melk og lignende kunne fort lede mistanken hen på signere eller andre personer som hadde trolldomsrykte eller bare dårlig rykte på seg fra før. Også omstreifere stod lagelig til for hugg om ting ikke gikk som de skulle i lokalsamfunnet. Det var ikke bare press ovenfra, fra myndighetene, i trolldomsprosessene. Også på lokalplanet kunne det eksistere et ønske om å kvitte seg med brysomme personer, og det kunne gi seg utslag i trolldomsanklager.¹⁴¹

Levack nevner blant annet at folk som hadde en tendens til å slenge med leppa i tide og utide, og spesielt dersom de bannet og forbannet, var tilbøyelige til å anklages for trolldom.¹⁴² Om det skyldes at lokalsamfunnet tok dem på alvor eller bare ønsket å kvitte seg med dem finnes det ingen entydige svar på. Det er dog overveiende sannsynlig at en person som til stadighet

¹³⁷ Levack, 1995, s. 141-152. Kildematerialet jeg har benyttet meg av er såpass sparsommelig med informasjon om alder at det er umulig å fastslå noe som helst omkring akkurat dette.

¹³⁸ Levack, 1995, s. 149-152

¹³⁹ Sogner, 1992, s. 74-76, Levack, 1995, s. 36, 60

¹⁴⁰ Næss, 1982, s. 110

¹⁴¹ Gilje, Nils : *Heksen og humanisten*, 2003, s. 21, Kivelson, 2001, s. 79

¹⁴² Levack, 1995, s. 152

havnet i krangler og forbannet folk og fe fort ville bli upopulær. Man kan av enkelte av saksreferatene få inntrykk av at den anklagede er gammel, og har bygd seg opp et dårlig rykte over mange år. Men dersom en person ble sett på som både ondsinnet og trolldomskyndig, vil det kanskje ikke være rart at lokalsamfunnet ønsket å få stilt vedkommende for retten.

5.1.1 Økonomisk status

Det er vanskelig å si mye om økonomisk status hos folk i 1600-tallets Norge, fordi det ikke er noen entydig sum å forholde seg til som fattigdomsgrense. Men dersom vi går ut fra at ei ku var verdt omtrent tre daler, har vi et visst grunnlag å beregne dette ut fra. I saken mot Nils Løbstad, som jeg går nærmere inn på nedenfor, ble en hest verdsatt til sju daler, og dette ble ansett som en ganske stiv pris.¹⁴³ I mange tilfeller oppgis det ingenting om den anklagedes økonomi, og derfor vil de beregningene jeg presenterer i det følgende mest være for nettopp beregninger å regne. De kan dog være med på å gi oss en brukbar indikasjon på hvordan de norske trollmennene lå an økonomisk.

I en rekke saker nevnes det eksplisitt at den anklagede var fattig, og i atter andre at han er landstryker, fant, eller omstreifer. I disse tilfellene er det ganske åpenbart at den anklagede ikke har mye å rutte med. Det er dog relativt sjelden at dette forekommer. Ellers er spenget i bøtesummer og boeslodd ganske stort, men hovedvekten ligger i den lavere enden av skalaen. For eksempel etterlot Kristoffer Lauritsen, som ble henrettet for maleficium og diabolisme i Enebakk i 1622, verdier for noe over 17 daler. Bjørn Rye, som helbredet syke barn på Nordmøre, måtte betale 40 daler i bøter i 1616, mens medhjelperne hans bare betalte seks daler hver. Oluf Bårdsen fra Trøndelag beskrives som ”enn møget fattige mandt” og måtte bøte tre daler ”effter hanns formuffue.”¹⁴⁴

I de tilfellene hvor den anklagede beskrives som fattig og bøtesummen oppgis, kan vi få et inntrykk av hva som ble regnet som fattigdom, men det gir oss fortsatt ingen fattigdomsgrense. I 16 saker nevnes det eksplisitt at den anklagede er fattig, og i veldig mange saker er ikke bøtesummer eller boeslodd oppgitt. Jeg vil dog løst anslå at minst 1/3 av de mannlige anklagede var heller dårlig stelt økonomisk, på grunnlag av de tallene som er tilgjengelige. De aller fleste

¹⁴³ Mauland, Torkell : *Trolldom*, 1911, s. 88-89

¹⁴⁴ Rentekammeret lensregnskaper, Trondhjems len, 1637-38, 711, (s. 8)

hadde nok så de klarte seg, men det er ingen tilfeller hvor høystatuspersoner anklages og dømmes i Norge.

Det ligger med all sannsynlighet noe i de tradisjonelle beskrivelsene av trollfolk som fattige og sosialt marginale. Men denne stereotypien passer slett ikke på alle. Et eksempel er Oluf Nypan fra Trøndelag, som etter at han og kona ble henrettet etterlot seg i overkant av 85 riksdaler i 1670.¹⁴⁵ Et annet eksempel er Nils Løbstad fra Egersundområdet i Rogaland. Han og kona Ingeborg hadde godt med penger, de ”stod seg godt etter maaten i den tid, hadde pengar paa renta og pengar paa kistebotnen.”¹⁴⁶ Etter en nabokrangel over en hest som døde, kom mistroen mot dette paret til syne, og de ble stevnet for trolldom. Bygdefolket var splittet i sin oppfatning av dem, og det hele endte med at de ble forvist. De etterlot seg i overkant av 100 riksdaler, og gården ble i tillegg solgt for 45 daler.¹⁴⁷ Det virker altså som om mange har grepet sjansen til å få dette paret dømt for trolldom da sjansen bød seg, og mistroen ser først og fremst ut til å ha skyldtes at paret hadde såpass god økonomi. Det var med andre ord ikke gitt at bare de fattige ble sett på med mistro.

Omstreifere hører vi mye om i materialet, og de har vært omstreifere nettopp fordi de ikke har eid noe som helst, eller veldig lite. Holdningene mot omstreifere illustreres godt gjennom saken mot ”en fant” fra Fåberg i 1664, som jeg gikk inn på i kapitlet om maleficium. I denne saken endte anklageren, Gullik, opp med å få ansvaret med å holde oppsyn med omstreiferne i området. Trolldomsanklagen hans mot en av disse omstreiferne ble rett og slett oversett av myndighetene. Denne prioriteringen sier litt om hvor problematiske omstreiferne kunne være. Flere av de mest alvorlige anklagene er da også mot omstreifere, for eksempel Gjert Kristensen og Lefsebjørn. I regnskapene etter Lefsebjørn står det å lese at av disse tre trollfolkene eide den ene to kuer, mens de andre gikk rundt og tigget sitt brød. Lefsebjørn var en av de sistnevnte. Tilsammen hadde de verdier for noe over tre daler, og det aller meste av denne summen var nok de to kuene.

5.1.2 Prester i trolldomsprosessene

Selv om det er lett å tenke seg at det stort sett var fattige og bønder som ble anklaget for trolldom, finnes det også tilfeller hvor mer høytstående personer i samfunnet har blitt trukket inn i

¹⁴⁵ Trondhjems amtstuerregnskap, 1670 B, no 287-288, (s. 71)

¹⁴⁶ Mauland, 1911, s. 88

¹⁴⁷ Mauland, 1911, s. 99

prosessene. I Norge er det ingenting som tyder på at menn skal ha blitt anklaget for trolldom som en del av et politisk spill, og det er heller ingen høytstående menn som trekkes inn i kjedeprosessene på et sent tidspunkt. Derimot dukket det opp et par trolldomsanklager mot prester i løpet av 1600-tallet.

Fra Stavanger domkapittel har vi et eksempel fra 1629 på prester som tok i bruk trolldom. Presten Thomas Philipssønn fra Kvinesdal valgte å benytte seg av signetjenestene til Nils Nobstad da broren David, som også var prest, ble alvorlig syk. Han oppsøkte Nils og fikk ham til å hjelpe han med noen signesedler. Det ser ut til at Nils har skrevet en signeseddel, og så diktert en som Thomas selv har skrevet ned. Disse sedlene tok han så med til sin bror. Det var David som hadde bedt Thomas søke råd hos Nils, og han forsøkte mot slutten av saken å legge skylden for dette på at han var ”forrykt i hodet” på grunn av sykdommen:

[...] att hand iche kunde nechte, att samme zeddeler io var hannem tilsent, och att hand haffde bedet sin broder forhøre sig om nogen gode raad, men beklagede sig herhosz, att hand var forrycht i sitt hoffuet, och visste lidett, huad hand dentid gjorde; haffuer och ved sin jurament bekrefftett sig aldrig samme zeddeler att haffue brugt [...] ¹⁴⁸

Denne saken er ganske omfattende, men det var ikke mye håp for hverken Thomas eller David om å frikjennes. Thomas forsøkte å trekke frem noen formildende omstendigheter, men det ser ikke ut til at retten var villig til å lytte.

Bekiende sin forseelse, men ba om naaden och iche om retten, effterdj hand dette haffde giort aff broderlig kierlighed och vilde gjerne hielpe sin broder, om mueligt var till rette igien, att hand kunde hielpis fra hans siugdomb. ¹⁴⁹

Det hele endte med at Thomas måtte betale bøter og stå åpenbart skrifte, og han ble også suspendert fra stillingen sin en kortere periode. David, som ikke tok noen aktiv del annet enn å be broren om å skaffe til veie sedlene, måtte også stå åpenbart skrifte, samt bøde fem riksdaler til Stavanger hospital. Prester var altså ikke hevet over allmuen når de først brøt loven, men det virker heller ikke som om det har blitt iverksatt noen strengere straffer mot dem, på tross av deres

¹⁴⁸ Stavanger Domkapittels protokoller 1571-1630, s. 437

¹⁴⁹ Stavanger Domkapittels protokoller 1571-1630, s. 437

dobbeltrolle i slike saker. Et unntak er kanskje at Thomas ble suspendert fra stillingen, men det er engang vanskelig å suspendere bønder og tiggere.

På Herøy i Møre og Romsdal i 1650 stevnet sognepresten Hans Jensen Sall en av bygdefolket for retten på grunn av noen skjellsord som hadde falt i forbindelse med en eiendomskonflikt. Jens Gundersen hadde skjelt ut presten som:

[...] schielm, hundsfoott, tyran emod sin quinde, och børn, for en Guds ords foruender, der brugte Guds ord thil schalchheeds schiull [...]¹⁵⁰

Han mente med andre ord at presten benyttet seg av gudskallet som skalkeskjul for mørkere gjerninger. I tillegg mente Jens at presten hadde lovet ham ondt, og stilte spørsmålstejn ved hvorvidt han tjente Gud eller var en trollmann. Det fantes flere vitner til denne ordutvekslingen, og de kunne bekrefte at presten hadde svart at:

[...] daa er der dogh iche saa mange encher, och faderløse børn, som raaber heffn, och straff offuer mig, som offuer dig, och kunde leffue dend dagh, att du kand bede brød, for mine, och andres døere,¹⁵¹

Etter at flere skriftlige vitneprov på denne ordutvekslingen hadde blitt lagt frem for retten, påpekte Jens Gundersen at det fantes flere beviser på prestens bedrifter som ikke hadde kommet frem i lyset, og retten ba om å få høre disse. Her fremkom det at presten ved flere anledninger hadde lovet ondt, og ”huem hand haffde loffuett ont, ded wor dennom effterhaanden wederfarett.”¹⁵² Han skal også ha misbrukt sakramentet, og Jens Gundersen nevner også ”nogle pile, h: Hans schall haffue vdsendt.”¹⁵³ Denne beskrivelsen minner litt om flere beskrivelser av gand fra Nord-Norge. Gand beskrives gjerne som en slags kule med spisser i begge ender, som kan sendes ut over svært lange avstander med den hensikt å gjøre skade.¹⁵⁴

Hele saken bærer preg av at denne presten var dårlig likt hos allmuen. Det som i utgangspunktet startet som en ærekrenkelsesak, endte med at presten måtte forsvare seg mot en rekke anklager fra bygdefolket. Dessverre vet vi ikke hva utfallet av denne saken ble, men den vitner om at prestene ikke var sikret mot trolldomsanklager i kraft av sin yrkesstatus. Det som

¹⁵⁰ Nordfjord tingbok 4, 1649-1650 (s. 19)

¹⁵¹ Nordfjord tingbok 4, 1649-1650 (s. 23)

¹⁵² Nordfjord tingbok 4, 1649-1650 (s. 25)

¹⁵³ Nordfjord tingbok 4, 1649-1650 (s. 19)

¹⁵⁴ Hagen, 2005, s. 9-11

også er interessant med denne saken, er at det virker som om bygdefolket har flokket seg sammen mot et uønsket individ i nærmiljøet, noe man kanskje skulle tro var mer vanlig i forhold til løsmunnede naboer eller plagsomme omstreifere.

Prestenes rolle i lokalsamfunnet var splittet. På den ene siden hørte de gjerne til og var oppvokst i lokalsamfunnet hvor de var prester, og på den andre siden var de kirkens representant på stedet. Som kirkens representanter skulle de slå ned på trolldom og annen ugudelig praksis. I saken mot Anders Busk og hans familie på Hadeland i 1688 var presten innkalt som vitne, og han strakk ikke ut noen hjelpende hånd til sine anklagede sognebarn. Han sa om Anders Busk at han:

nechter iche heller, jo at hafue hørt, at same husfolch, ere berøchtet for Signerje som almuen ochsaa sige at hafue hørt.¹⁵⁵

Presten valgte i denne saken å støtte seg på bygderykter i sin vitneuttalelse. Dessverre er denne saken hovedsakelig referert og ikke skrevet av, så om presten uttalte seg mer enn dette er vanskelig å si noe om. Bygderyktet til Anders Busk og familien hans kommer også til uttrykk i domsavsigelsen.

hand oc hans hustru ere berøchtede for signerje at øffue, som alt er imod woris christelige landsloug. Thi bør de at unduige, oc were forvjst dette fogderje.¹⁵⁶

Denne saken demonstrerer at selv om presten var en øvrighetsperson i lokalsamfunnet, var han ikke hevet over allmuen. Han var på alle måter en del av lokalsamfunnet, og ser i denne saken ut til å ha vært respektert både av allmuen og øvrigheten. Det gir seg uttrykk gjennom at han er blitt innkalt som vitne i saken. I og med at prestene skulle slå ned på ugudelig praksis, er det heller ikke rart at han vitnet mot Busk-familien.

I 1732 tok presten på Tingvoll i Møre og Romsdal selv initiativ til å forhøre en gruppe mennesker angående en omreisende same, Tomas, på grunnlag av et bygderykte. Han samlet sammen alle som hadde vært til stede i stuen hos Henrik Holmeide, for å finne ut av hva som hadde foregått der mens sammen oppholdt seg hos ham. Gjennom en hel rekke spørsmål fikk han vite at Tomas hadde vært der for å hjelpe til med å vise igjen noe mat Ingebrigt Husmann skulle

¹⁵⁵ Øvre Romerike tingbok 28, fol. 122a (s. 5-6)

¹⁵⁶ Øvre Romerike tingbok 28, fol. 122a (s. 6)

ha blitt frastjålet. Han avhørte først personen samene hadde utpekt som tyven, Guri Holmeide. Spørsmålene var av en slik karakter at det virker som om presten ville undersøke om Tomas faktisk hadde de evnene han selv påstod å ha. Deretter ble Ingebrigt avhørt, og han tilstod å ha betalt Tomas for å finne ut hvem som hadde stjålet maten hans. Henrik Holmeide ble så utspurt om hendelsene i stuen hans den natten. Også en av kirkens medhjelpere var til stede, men han ser ikke ut til å ha grepet inn ovenfor denne ugudelige praksisen, selv om han påpekte at det er en synd.¹⁵⁷ Etter at Tomas utpekte Guri som tyv, gikk alle hver til sitt, og ingen så noe mer til ham. Etter å ha rådført seg med biskopen, bestemte presten straff for de involverte. De fleste måtte betale bøter til fattighuset, mens Guri, som tilstod tyveriet, fikk en kraftig advarsel av presten og ble satt i ”Medhielperens paahør.”¹⁵⁸ Om hun ikke forbedret seg i dette tidsrommet, ble hun truet med tukthus. Denne saken er ikke egentlig en trolldomsprosess i ordets rette forstand, ettersom det ikke var noe formelt rettsapparat inne i bildet. Den viser dog at prestene grep inn dersom de ble oppmerksomme på trolldomsrykter, og at de ikke var redde for å ta saken i egne hender om nødvendig. I denne saken virket presten også veldig interessert i hvordan samene har utført trolldommen sin, og hvorvidt de involverte trodde på ham og om de mente det hadde virket. Han har med andre ord vært interessert i trolldommen. I denne perioden er det slett ikke merkelig at han viste interesse på denne måten, ettersom de belevet og lærte i denne perioden stort sett så på trolldom med skepsis.

5.2 Ære og rykte

Dårlig rykte har i enkelte av sakene vært avgjørende. Det finnes mange eksempler, både i saker mot kvinner og mot menn, på at den anklagede fikk godt skussmål og ble frikjent. I andre saker har flere av sambygdingene vitnet om at den anklagede hadde et dårlig rykte, og av og til at den anklagede var beryktet for trolldom. I disse tilfellene endte saken gjerne med dødsstraff. I sakene i Österbotten i Finland, ble folk med dårlig rykte oftere anklaget og dømt enn folk med godt rykte.¹⁵⁹ For å forstå hvordan man kunne bli så sårbare på grunnlag av ryktet, er det viktig å forsøke å forstå hvordan samfunnet fungerte på denne tiden.

I 1500- og 1600-tallets samfunn var ære en viktig bestanddel, som for oss er vanskelig å gripe. Kildene er veldig sparsomme med opplysninger om hva ære er, det er desto flere

¹⁵⁷ Kirkebok for Tingvoll prestegjeld 1732-1751, s. 18

¹⁵⁸ Kirkebok for Tingvoll prestegjeld 1732-1751, s. 22

¹⁵⁹ Heikkinen og Kervinen, 2001, s. 337

beskrivelser av hva det ikke er. Erling Sandmo deler ære inn i to kategorier, den subjektive og den objektive æren, som henholdsvis beskriver personlig selvfølelse og rykte. Ære og rykte fungerte som en slags offentlig rettighet, som kunne falle bort om man ikke passet på det. Sandmo kobler æren sammen med sannhet, og peker på sammenhengen mellom det å tale sant og det å være ærlig.¹⁶⁰ Dette gir oss muligheten til å trekke den slutningen at dårlig rykte sannsynligvis rammet de som ble ansett som løgnaktige og kriminelle, fordi disse gruppene per definisjon ikke hadde ære, eller hadde lite ære. Dette ga seg også uttrykk i lovgivningen, for eksempel ved at man ikke skulle sette lit til trollfolks vitnesbyrd.¹⁶¹ I denne perioden ble det også reist en hel del ærekrenkelsesaker, som jeg skal se litt nærmere på senere.

Rykte var en form for formidling av kunnskap om de andre i lokalsamfunnet, og hadde på den måten mye makt. Det var viktig å slå ned på og få avkreftet et dårlig rykte så fort som mulig, før det fikk alvorlige konsekvenser. En måte å gjøre dette på var å spore opp opphavet til ryktet, og reise rettssak mot ryktesprederen. Selv om man reiste en slik sak, betød det ikke nødvendigvis at ryktet var usant. Det viktigste var å kunne renske seg offentlig. Man burde dog være svært sikker dersom man reiste en slik rettssak, i og med at den automatisk impliserte at den personen man hadde reist sak mot var en løgner, og det gikk på æren løs.¹⁶² En slik sak kunne også slå uheldig tilbake på den som i utgangspunktet reiste den.

Et godt eksempel på at dårlig rykte kunne få en i alvorlig trøbbel, finner vi i saken mot Arne Melmsidal fra Sogn og Fjordane i 1612. Vi har bare regnskapene etter denne saken, men der står det å lese hvordan retten ikke har hatt noen beviser mot ham, men har valgt å dømme ham på grunnlag av ryktet.

Arne Mellmisdall haffuer paa nogen thid lanngh weritt wdj røchte och bøgdefløchtemaall, for att schulle kunde omgaaes med gallderschabff, och throlldoms kunnst, och ingen prouff eller widtnisbyrd paa hannem er beuust, haffuer ieg sagen med hannom, udj gottfolchis neruerrelse affsaanett, paa kong mayttz weigne, for [...] 12 daler.¹⁶³

Personen som har ført dette i pennen la vekt på at alt er skjedd i bygdefolkets nærvær, noe som kan indikere at de har vært ivrige etter å få ham dømt. Det at han ble dømt utelukkende på

¹⁶⁰ Sandmo, Erling : *Voldssamfunnets undergang*, 1999, s. 100-102

¹⁶¹ Alm, 2000, s. 63-64

¹⁶² Sandmo, 1999, s. 144-145

¹⁶³ Rentekammeret lensregnskaper, Bergenhus len, 1612-13. 308a

grunnlag av trolldomsrykte er med på å understreke dette. Han slapp unna lovens strengeste straff, men en bot på 12 daler var nok et økonomisk slag for folk flest. Selv om trolldom var en forbrytelse som var vanskelig å bevise, var det i Norge et krav å kunne føre to øyenvitner for å få noen dømt, men i denne saken har det ikke engang vært vitner til ugjerningene.¹⁶⁴ Denne mangelen på bevisførsel er med på å understreke hvor viktig rykte og god anseelse var i datidens samfunn.

Dårlig rykte gikk i familien, noe en ærekrenkelsesak fra Klepp i 1651 vil illustrere. Her stevnet Johan Halvorsen Omund Horpestad, fordi han året før hadde skjelt ham ut for trollmann. I denne saken het det også at kona hans, Helga, hadde hatt rykte på seg for å være trollkjerring i mange år. Det hører også med til historien at myndighetene rådet Omund til å stevne Johan, fordi beskyldningene var såpass grove, men dette ble ikke gjort.¹⁶⁵ Nå er det ikke i denne saken nødvendigvis gitt at konas rykte har smittet over på mannen, men vi kan slett ikke se bort i fra det. Om man bodde sammen med ei trollkjerring, var det ingenting som skulle tilsi at man ikke selv var trollmann. Det har nok vært enklere for Omund å beskyldte Johan for trolldom når han hadde en så beryktet kone enn om folk bare hadde godt å si om dem.

5.2.1 Ærekrenkelsesaker

Svært mange av de sakene som omhandler trolldom i Norge, er ærekrenkelsesaker, altså saker hvor folk er blitt stilt for retten for å ha skjelt ut andre som trollfolk. Disse sakene er ikke trolldomsprosesser, ettersom de ikke har noe med brudd på trolldomslovgivningen å gjøre. Det er heller snakk om folk som forsøker å gjenopprette eller ivareta sin ære og sitt rykte, og som føler at retten er den eneste veien å gå. Ærekrenkelsesaker var vanlige i Norge på 1500- og 1600-tallet, og de gjaldt ikke bare trolldom. Alle slags nedsettende kommentarer som gikk på æren løs kunne bli gjenstand for søksmål og ende i retten.

Disse utskjellingene foregikk i alle slags situasjoner i dagliglivet. De kunne komme som følge av en nabokrangel, eller i lystige lag og drukkenskap. I noen tilfeller virker det som om ordene har falt utelukkende som en følge av en opphetet situasjon uten at det har ligget så mye bak dem, mens i atter andre får man følelsen av at dette er snakk om to personer som har hatt et horn i siden til hverandre over lengre tid. I de tilfellene hvor drukkenskap er inne i bildet, er det

¹⁶⁴ Levack, 1995, s. 208

¹⁶⁵ Mauland, 1911, s. 147

gjerne snakk om et påfølgende slagsmål, og i noen tilfeller drap. Dette gjelder også tilfellene hvor trolldomsbeskyldninger har falt, og det bidrar til å understreke at trolldom ble tatt på alvor hos folk flest.

Det er mange eksempler på at menn har vært involvert i munnhuggeri av denne sorten. Jeg har valgt å ikke gå gjennom samtlige saker hvor menn er innblandet, da dette ville sprengt rammene for denne oppgaven ganske kraftig, men en kort gjennomgang av noen saker kan være med på å belyse hvorfor såpass mange menn ble anklaget for trolldom.

Motsøksmål forekom, og et eksempel er saken mot Jon Danielsen fra Sunnhordaland i 1683. Han var blitt stevnet av Trond Nervik fordi han skal ha lovet ham ondt i forbindelse med et pengelån.

[...] Hand hørde forn de Komb i talle om de Penge Tron hafde tillagt Joen Danielsen for, da Sagde Joen Danielsen hand schulle Satte Tron Wiig efter, och giøre en V-lyche Paa hamb om det var iche førind om thi aar.¹⁶⁶

Trond stilte med to vitner til disse uttalelsene, men det viste seg at et av dem var søskenbarnet hans. Dermed ville ikke retten feste noen lit til det han fortalte, og saken rant ut i ingenting. Halvannen måned senere dukket den opp for retten igjen, men da var det Jon Danielsen som stevnet Trond Nervik for uttalelsene han kom med i forrige rettssak. Trond sa da at han ”intet V-Erligt med bemeldte Joen Danielsen Att Vide.”¹⁶⁷ Jon godtok dette på den betingelsen at Trond stod frem offentlig og gjentok disse ordene, samt at han leverte Jon et skriftlig brev som sa det samme. Slik ”war de Toe dermed venner och Vel forligte.”¹⁶⁸ Som vi ser var det ryktet sitt Jon var bekymret for, og det viktigste for ham var å få avkrefet trolldomsbeskyldningene mot seg. I noen saker hendte det at den berørte krevde økonomisk oppreisning, men det virker ikke som om det har vært noe tema for Jon.

Opprettholdelsen av ryktet var med andre ord en av hovedårsakene til at folk gikk til søksmål på grunnlag av beskyldninger om trolldom, tyveri og løgnaktighet. I eksemplene Erling Sandmo presenterer er det dog utelukkende menn som går til sak. I de aller fleste ærekrenkelsesakene jeg har kikket på, var det også menn som gikk til sak, enten på grunnlag av

¹⁶⁶ Sunnhordaland tingbok nr. 20, (s. 39). Det står vekselvis Tron Wiig, Tron N: Wiig og Tron Neruig i disse referatene, men det er åpenbart samme person.

¹⁶⁷ Sunnhordaland tingbok nr. 20, fol 48b (s. 40)

¹⁶⁸ Sunnhordaland tingbok nr. 20, fol 49a (s. 41)

beskyldninger mot dem selv, eller på vegne av kona. Det virker i mange tilfeller som om utskjelling av kona er en indirekte fornærmelse av mannen. En sak fra Sunnmøre den 22. april 1668 fungerer som et godt eksempel på dette.

Knud Vlffuestad och Niels Jbm var steffnidt for Huis de Haffde thill forne for thing bordet den 9 Noumbr 1666 Angiffuit om, dieris grande Oluff Jonsen Vlffuestads quinde Huor thill att Niels Vlffuestad suarit att Hand Endnu som thill foren bestaar och ved gaar, att gunder guxør schulle Haffue sagt thill hanom udj thrende Personer och dane mænds Paahør [...] Att Oluff Vlffuestad lok kaldis hans quinde schulle verre En den Slemiste Throldkone der var J Volden och var Hans Egen frende. och Hun schulle gaa udj sine Granders fæehus om Natten, och Klipe dieris fæe, och Rusche gress aff Husene [...] ¹⁶⁹

Tingboksreferatet er litt forvirrende, men det er altså Knut Ulvestad og Nils som har hørt Gunder Goksø si at Oluf Jonsen Ulvestads kvinne er ei av de verste trollkjerringene i Volda. Hun nevnes forøvrig ikke med navn før helt til slutt i referatet. Knut og Nils ble pålagt av retten å skaffe til veie flere beviser og vitnesbyrd til neste ting, hvor saken skulle gjenopptas. I tillegg skulle Gunder Goksø kalles inn av retten, det samme skulle Oluf Jonsens kone, Gjertrud Stenersdatter. Saken ble tatt opp igjen 13. juni samme år, og da møtte Oluf Jonsen på vegne av ham selv og kona. Han uttrykte vantro over at kona hans skulle ha blitt kalt den verste trollkvinnen i Volda, og Gunder Goksø stod også frem på tinget og benektet enhver kjennskap til disse anklagene. Det står ingenting om et forlik, men det skulle nok ikke mer til enn disse ordene fra ryktesprederen for å renske Oluf og kona.

I en sak fra Nordhordaland i 1649 stevnet Johannes Rørtveit Mogens for retten fordi "hand schal haffue scheldet hannem for en throldmand och hans kone for en Hoere."¹⁷⁰ I retten forsvarte Mogens seg, og sa at han bare hadde sagt at Johannes omgikk folk som leflet med signeri, og indikerte samtidig at Johannes hadde benyttet seg av tjenestene til disse signerne. Dessverre ender referatet her, og vi vet ikke hvordan saken gikk videre. Saken viser at også menn kunne føle seg truet på sin ære gjennom denne formen for beskyldninger, og at de så på rettssaker som en mulighet til å renske seg. Denne saken tok dog en annen vending enn Johannes ønsket, da Mogens forsøkte å anklage ham for den noe mindre alvorlige forbrytelsen å benytte seg av

¹⁶⁹ Tingbok nr. 7 for Sunnmøre sorenskriveri, fol 10b (s. 47)

¹⁷⁰ Nordhordaland Tingbok nr. 2, fol 15a (s. 5)

signeritjenester, et ”W-loulig forbøddenn Meddell.”¹⁷¹ Det er beklagelig at vi ikke kjenner sakens videre gang.

Det disse sakene illustrerer er at rettssystemet var viktig for å rengjøre seg dersom man skulle bli beskyldt for noe såpass alvorlig som trolldom. Det virker i de fleste tilfellene som om den beskyldte, eller eventuelt hennes mann, gikk til sak ganske tidlig, muligens for å hindre ryktet i å sette seg. Og så kan man spørre seg hvorfor kvinnene ikke gikk til sak selv? Det har vært mannens anliggende i de tilfellene der kvinnen har vært gift, og det spørs da om ikke kvinnenens posisjon i samfunnet har gjort dem mer sårbare for denne typen anklager dersom de ikke var gift eller hadde nær familie som kunne forsvare dem. En dypere undersøkelse av ærekrenkelsesakene vil kanskje avdekke noe helt annet, men fra et overfladisk perspektiv kan det virke som om anklager mot kvinner kanskje ble tatt mer på alvor, spesielt dersom det ikke kom noe motsøksmål.

5.3 Minoritetsgrupper

Spesielt for Nord-Norge sin del kan man tenke seg at minoritetsgrupper vil være aktuelle å studere, i og med den samiske befolkningen der. Det spesielle med den samiske kulturen i forhold til den norske var at det i samisk tro tradisjonelt var mennene som sto for trolldomsutøvelsen, ikke kvinnene. Dette åpner for at man i Nord-Norge burde finne en forholdsvis stor andel samiske menn i materialet, men dette er ikke tilfellet. Ser man på Finnmark, finner man at de aller fleste anklagede her var norske kvinner, og dette gjelder for hele den nordlige landsdelen.¹⁷²

Også i resten av landet finner man snakk om samer, eller ”finder” som de kalles. Disse findene er i de aller fleste tilfeller omstreifende, og påtreffes som oftest i forbindelse med at noen har benyttet seg av signere. I mange av disse sakene blir ikke vinden selv anklaget ettersom han sannsynligvis hadde forduftet lenge før saken kom opp, og derfor har jeg ikke dem i statistikken min. Jeg kommer dog til å referere til dem, ettersom de er verdifulle for forståelsen av mannlige trolldomsutøvere.

Andre minoritetsgrupper har jeg ikke funnet eksempler på i materialet, med unntak av tater. De nevnes sporadisk i et par saker, blant andre saken mot Lefsebjørn, og der virker det ikke som om Lefsebjørn selv er tater. Det nevnes helt innledningsvis at han hadde vandret rundt

¹⁷¹ Nordhordaland Tingbok nr. 2, fol 15a (s. 6)

¹⁷² Hagen, 2005, s. 6

med tater en tid, og dette sees åpenbart på som noe lite tillitsvekkende. Bortsett fra denne lille kommentaren har jeg ikke funnet noe mer som skulle indikere at han selv er tater. Med dette som grunnlag ville en diskusjon omkring tater som trollfolk blitt rimelig tynn.

5.3.1 Samene

Som nevnt tidligere var det en hel del flere kvinner som ble anklaget for trolldom i Nord-Norge enn menn, og samiske menn er nærmest marginale, i det minste i forhold til det man kunne forvente med tanke på ryktet samene hadde. Over hele Europa var samene kjent for å være trolldomskyndige, og trolldommen deres ble gjerne beskrevet som djevlesk. De skulle være spesielt dyktige på spådommer, værendringer, gjenfinning og det å skyte gand. Denne formen for naturreligion ble demonisert veldig tidlig, og dermed stod samene lagelig til for hugg.

Nord-Norge, som er kjerneområde for samer, hadde i løpet av 1600-tallet 177 trolldomsprosesser, og omtrent 40% av alle dødsdommene i de norske trolldomsprosessene ble avsagt her.¹⁷³ I forhold til folketallet hadde også denne landsdelen den høyeste prosessintensiteten i Europa. Kombinasjonen av samisk befolkning og høy prosessintensitet burde i lys av den demonologiske læren indikere en høy andel samiske anklagede. At trolldomskyndighet i samisk kultur er noe som gjerne forbindes med menn, burde igjen gi rom for et stort antall mannlige anklagede i denne delen av landet. I tillegg sendte Christian IV ut en forordning for Nord-Norge i 1609, hvor han ba lensherrene sine der forfølge samisk trolldom, fordi nordmenn ikke turte å flytte dit på grunn av trolldommen.¹⁷⁴ Dette burde også ha gitt en hel del flere samiske trolldomsprosesser. Men dersom man legger Rune Hagen sine tall til grunn, finner man bare 37 trolldomsanklagede samer, hvorav 26 er menn, eller omtrent en femtedel av alle de anklagede i de nord-norske prosessene.¹⁷⁵

Det var flest norske kystkvinner som ble anklaget for trolldom i Nord-Norge, men ser man tallene som helhet var det omtrent 20% menn også her. Det samiske innslaget i befolkningen har altså ikke gitt noe høyere antall mannlige anklagede enn ellers i landet. På den andre siden må det påpekes at 26 av 42 menn var samer, og det er en svært høy andel. Denne andelen samer er ikke overraskende, men man kunne kanskje ha forventet flere, spesielt i lys av myndighetenes

¹⁷³ Hagen, 2005, s. 6

¹⁷⁴ Hagen, 2005, s. 8

¹⁷⁵ Hagen, 2005, s. 5-6

syn på samer. Andelen samiske kvinner var svinnende lite i forhold til andelen samiske menn, og det kan godt tenkes at det har vært en liten kulturkollisjon her.

Den nyere trolldomstroen var demonologisk inspirert. Selv om demonologien ikke var kjønnsespesifikk, la den an til at kvinner var moralsk svakere enn menn, og dermed lettere å friste. Dette var også et element i den kristne troen. På den andre siden var det i samisk kultur tradisjonelt sett menn som var de trolldomskyndige. Rune Hagen mener at det sjamanistiske innslaget i trolldomsprosessene i nord burde tones ned,¹⁷⁶ men selv mener jeg det absolutt er viktig å ta i betraktning i forbindelse med menn. Det virker som om det spesielt i Finnmark var en kollisjon mellom den nye, demonologisk inspirerte trolldomstroen, og den gamle, tradisjonelle samiske trolldomstroen. Dette ga seg utslag i store kjedeprosesser hvor nesten bare kvinner ble anklaget, mens de få mennene som ble trukket inn gjerne var samiske. Disse kjedeprosessene fulgte gjerne et mer typisk europeisk mønster, hvor mennene ble trukket inn på et sent tidspunkt.¹⁷⁷ Det er et tankekors at disse prosessene ikke hadde mer til felles med Finland, hvor halvparten av de anklagede var menn.¹⁷⁸

Hvorfor prosessene var såpass intense her skal jeg ikke forsøke å finne et svar på, ettersom det blir på kanten av hva denne oppgaven dreier seg om, og i tillegg har flere andre forsøkt å svare på dette tidligere, blant annet Rune Hagen. Men hvorfor var det ikke flere samer som ble anklaget? Sett i lys av samisk trolldomstro, var slett ikke antallet anklagede samer lavt i Nord-Norge. De ugjorde brorparten av de anklagede mennene, og ble ikke behandlet noe annerledes enn de norske kystkvinnene av myndighetene. Stort sett har anklagene dreid seg om gand, og ikke signeri.¹⁷⁹ I de fleste sakene hvor samer nevnes ellers i landet, er det dog signeri inne i bildet. Som i saken mot Tomas på Tingvoll i 1732, beskrives oftest samene som omstreifende og signerikyndige. Det er sjelden de ble anklaget selv, men de som benyttet seg av tjenestene deres ble av og til stilt for retten.

Med unntak av Finnmark er samenes innslag i trolldomsprosessene marginalt, og i de tilfellene de dukker opp i saker utenfor Finnmark beskrives de gjerne som sosialt marginale. I Finnmarksprosessene er det dog ingenting som tyder på at de har vært noe dårligere stilt enn andre. Årsaken til at de dukket opp i trolldomsprosessene er at de var viden kjent som

¹⁷⁶ Hagen, 2005, s. 7

¹⁷⁷ Hagen, 2007, s. 114-115, viser her til Willumsen

¹⁷⁸ Heikkinen og Kervinen, 2001, s. 322

¹⁷⁹ Hagen, 2005, s. 9

trolldomskyndige, og årsaken til at det er såpass mange menn blant de samiske anklagede, er at samisk trolldom gjerne ble forbundet med menn.

6.1 Konklusjon

Jeg håper jeg i løpet av oppgaven har gitt et svar på de viktigste spørsmålene i forbindelse med mennene i de norske trolldomsprosessene, og at jeg samtidig har reist nye, like viktige. Selv har jeg bare studert avskriftene av trolldomssakene fra Norsk folkeminnesamling. Jeg mener tiden er moden for en ny og grundigere gjennomgang av kildematerialet som her er avskrevet, ettersom enkelte avskrifter er mangelfulle, og ganske mange ikke har noe der å gjøre. Jeg har selv ikke hatt muligheten til å reise omkring i landet for å studere originaldokumentene, men drister meg til å foreslå at dette burde gjøres av noen på et senere tidspunkt for å få et riktigere bilde av disse prosessene enn hva jeg har hatt mulighet til å presentere her. Jeg har forsøkt å benytte listene over trolldomsanklagede hos Tingbokprosjektet som sammenligningsgrunnlag, men fant for mange navn der i forhold til hvem som faktisk ble anklaget, og valgte derfor heller å stole på min egen innsamlingsevne. Til tross for disse kildeproblemene, tør jeg påstå at tallene mine er ganske nøyaktige, i det minste så nøyaktige de får blitt med tanke på det begrensede materialet.

Hvordan var så den typiske norske trollmannen? Det er vanskelig å gi et entydig svar på akkurat dette, men det var ikke samfunnstopper som oftest ble anklaget, og heller ikke bare sosiale utskudd. Det ser ut til at menn med dårlig rykte har vært spesielt utsatt, og det virker som om det stort sett har vært fattige menn som har hatt dårlig rykte. Dette er helt i tråd med hvordan situasjonen skal ha vært for kvinner. Det er med andre ord ingen store forskjeller på kjønnene i så henseende. Det virker som om hovedvekten av anklager har rammet ganske vanlige folk som på et eller annet vis har havnet i uføret, for eksempel gjennom å benytte seg av signeri. Dette er den typen anklage vi ser på som minst alvorlig, og som i tillegg ble straffet mildest.

I enkelte tilfeller virker det som om innbyggerne i lokalsamfunnet har samlet seg mot et individ for å bli kvitt personen, og at trolldomsanklagen kan ha sitt utspring i dette. For eksempel var sognepresten Hans Jensen Sall upopulær hos allmuen, og også Lefsebjørn, Anders Busch og dels også Nils Løbstad ser ut til å ha vært ofre for lokalsamfunnets mishag. Det spørres dog om disse ble anklaget for trolldom fordi de var upopulære, eller om de var upopulære fordi de var beryktet for trolldomskyndighet. I de første to-tre tilfellene virker det på mange måter som om personene var beryktet for slikt fra før, og det kan godt hende befolkningen i lokalsamfunnet rett og slett har vært redde for dem og har fryktet trolldomskunstene deres. Men i saken mot Nils Løbstad virker det snarere som om Nils ble upopulær hos noen naboer etter en krangel, og at noen deretter satte ut ryktet om ham som trollmann som en følge av dette. Vi må være forsiktige

med å tolke trolldomsanklagene i et slags kynisk nytteperspektiv, for vi vet lite om hva folk faktisk trodde og ikke trodde på. Jeg er dels enig med Næss når han skriver at ”det på 1500-1600-tallet hersket utbredte forestillinger om at enkelte mennesker hadde evner til å forårsake både gode og onde gjerninger ved hjelp av overnaturlige midler.”¹⁸⁰

På Island, som hadde en kraftig overvekt av anklagede menn, var anklagene primært maleficiumanklager.¹⁸¹ Det kan meget vel hende at dette var tilfelle også i Norge, men å si noe sikkert om dette blir vanskelig når kildesituasjonen er som den er. Tallet på maleficiumanklager vil bli mer enn doblet dersom vi bestemmer oss for å gruppere alle anklagene om ”throlddomb” som maleficium. Det kan godt hende det går an å finne ut mer om noen av disse sakene, dersom man gransker kildene enda nøyere. Det ville i så fall endret anklagemønsteret for Norge sin del drastisk. Mennene her til lands ble stort sett anklaget for signerirelatert trolldom, enten fordi de har bedrevet signeri selv, eller fordi de har benyttet seg av andres signeritjenester. Slik sett minner tallene mer om de finske prosessene. Men dersom det viser seg at alle ”throlddomb”-sakene er maleficiumsaker, vil mønsteret snarere ligne det islandske. Jeg holder det for overveiende sannsynlig at dette er det faktiske mønsteret, og at menn derfor først og fremst ble anklaget for maleficium her til lands. Det diabolistiske elementet var dog ikke til stede i noen større grad, og det har ikke nødvendigvis blitt tatt på alvor i de tilfellene de har dukket opp, som i sakene mot Lefsebjørn, Gjert Kristensen og Kristoffer Lauritsen. I de tilfellene hvor diabolisme dukket opp, var det i de aller fleste tilfellene som en tilleggsanklage som kom til underveis i saken. Selv om det viser seg at maleficium var den hyppigste anklagen mot menn, må vi ikke glemme at antallet signerirelaterte anklager også var høyt. Næss konkluderte i sin undersøkelse at trolldomsprosessene i Norge var dominert av signeri og maleficium, og det virker som om prosessene mot menn fulgte dette mønsteret også.¹⁸²

De fleste mennene ble anklaget i perioden 1617-1650, da trolldomsprosessene var på sitt mest intense. Etter omkring 1670 fikk prosessene mer preg av å dreie seg om overtro, og ikke trolldom. Et eksempel på dette er den store saken om byttingen i 1687, hvor deltagerne anses som overtroiske av retten. Også Lefsebjørnsaken bærer litt preg av dette, først og fremst fordi de personene bare han utlegger ikke følges opp. Et annet godt eksempel er saken mot Anders Poulsen i Finnmark i 1692, hvor øvrigheten viste stor interesse for runebommen til Poulsen, og

¹⁸⁰ Næss, 1982, s. 133-134

¹⁸¹ Hastrup, 2001, s. 397

¹⁸² Næss, 1982, s. 138

bruken av den.¹⁸³ Sist, men ikke minst, bærer hele saken rundt samens Tomas' besøk i Møre og Romsdal i 1732 preg av at presten ser på det hele med skepsis. Det at saken ikke ble ført for noen domstol, indikerer at denne formen for trolldom ikke ble tatt på alvor på samme måten som 60 år tidligere. Alt dette tyder på at trolldomstroen hos øvrigheten ikke var like sterk som tidligere. Eksempler på dette finnes også fra andre land. Blant annet virket øvrigheten i Finland ganske forsiktig med å dømme trollfolk på tynt grunnlag etter 1680, da utfallet av de store prosessene i Sverige var blitt kjent der. Folk som tilstod å ha besøkt Blåkulla, ble da heller sett på som sinnssyke enn som djeveldyrkere.¹⁸⁴

Knutsen skrev i sin hovedoppgave at demonologien var vesentlig for at trolldomsprosessene overhodet skulle finne sted i den grad de gjorde. Han påpekte også at den gamle trolldomstroen, hvor menn var assosiert med trolldomsutøvelse, gradvis måtte vike for den nyere, demonologisk inspirerte trolldomstroen utover 1500- og 1600-tallet. På denne måten forklarte han hvorfor trolldomsanklagene mot menn på Østlandet gradvis forsvant utover 1600-tallet.¹⁸⁵ Nedgangen er veldig tydelig på Østlandet, men denne teorien har ikke gyldighet for hele landet. Som jeg har vist, var antallet anklagede menn på Vestlandet ganske jevnt fordelt gjennom hele 1600-tallet, og her kom det ingen kraftig oppsving i kjølvannet av den demonologisk inspirerte 1617-forordningen. Jeg er enig i at demonologien spilte en avgjørende rolle for trolldomsprosessene som helhet, men det spørres om teorien om nedgangen i mannlige anklager holder. Da må man spørre seg hvorfor den samme tendensen ikke går igjen på Vestlandet. En mulig delforklaring på dette problemet kan være at myndighetene hadde vanskelig for å gjennomføre reformer på Vestlandet på grunn av befolkningens motvilje, slik Jens Christian V. Johansen har gitt uttrykk for i forbindelse med reformasjonen.¹⁸⁶ Den demonologiske læren kan meget vel ha hatt vanskeligere for å få fotfeste i befolkningen her, og dermed holdt andelen menn i prosessene seg på et jevnt nivå gjennom hele 1600-tallet. Noe av det tilsvarende finner vi på Island, hvor demonologien aldri fikk påvirket kjønnsfordelingen, og andelen menn var skyhøy i forhold til resten av Europa. Demonologisk inspirerte prosesser rammet med andre ord flest kvinner. Andelen menn i Nord-Norge lar seg forklare i et europeisk perspektiv. Finnmarksprosessene fulgte et mønster som minner om Skottland, med store kjedeprosesser hvor

¹⁸³ Saken er veldig grundig gjennomgått i Hagen, 2005.

¹⁸⁴ Heikkinen og Kervinen, 2001, s. 337-338

¹⁸⁵ Knutsen, 1998, s. 206-210

¹⁸⁶ Johansen, 1995, s. 184

mange kvinner ble anklaget. I løpet av disse prosessene ble enkelte menn trukket inn. Andelen menn ellers var stort sett samer, som jo allerede var nært forbundet med trolldom.

Kvinnedominansen i trolldomsprosessene kan man ikke sette spørsmålsteget ved, og jeg mener også at andelen menn i prosessene i Norge vil ligge omkring 20% selv om man skulle oppdage enda flere saker. I stedet for å spørre hvorfor det var så få menn som ble anklaget, burde man heller snu på det og spørre hvorfor ikke flere menn ble anklaget. Som Lara Apps og Andrew Gow har vist, var ikke demonologien en kjønnsespesifikk lære, selv om den i praksis kan ha virket på den måten. Den høye andelen kvinner kan dermed ikke utelukkende tilskrives demonologiens innflytelse over trolldomsverket. Som jeg forsøkte å vise i kapitlet om ærekrenkelsesakene, var det mange menn som gikk til sak mot personer som beskyldte dem for å drive med trolldom. De gikk også til sak mot personer som beskyldte konene deres. Jeg mener derfor at andelen kvinner dels kan skyldes manglende evne til å ta saken til retten før den utviklet seg til en trolldomsanklage, enten fordi retten ikke ville høre dem, eller fordi de ikke hadde en ektemann eller mannlig slektning som kunne ta saken for dem. Kvinner ble i denne perioden i større grad gjort rettslig ansvarlige,¹⁸⁷ men det trenger ikke bety at de lærte seg å benytte seg av rettsvesenet som forsvar mot trolldomsanklager med en gang. Det kan snarere bety at de var enda mer sårbare dersom en trolldomssak først endte i retten. Jeg mener ikke med dette å si at kvinner var juridisk inkompetente, men at menn hadde lettere for å bli hørt enn kvinner i rettssystemet, og at dette ga seg utslag blant annet gjennom ærekrenkelsesakene hvor menn stiller på vegne av kona. Dette forekom også i en del saker hvor anklagen var å ha benyttet seg av signertjenester. En grundigere gjennomgang av ærekrenkelsesakene vil kanskje gi et bedre, og annerledes, svar på dette.

Det er ingenting som tyder på at menn ble mildere straffet enn kvinner, eller at de ble straffet for andre typer trolldom enn kvinner. Jevnt over ble de oftere anklaget for signeri-relaterte forbrytelser enn kvinner, noe som dels underbygger teorien Valerie Kivelson la frem for Russland sin del. Signeri var neppe den hyppigste anklagen mot menn, men det er betenkelig at menn oftere ble anklaget for dette enn kvinner. Næss mener i sin undersøkelse av samtlige prosesser i Norge å ha funnet 41 saker hvor den anklagede ble beskyldt for både signeri og maleficium.¹⁸⁸ Denne typen kobling mellom anklager var sjelden blant menn. Her kan det godt hende at demonologien har spilt en rolle. Dersom kvinner ble antatt å være mer tilbøyelige til å

¹⁸⁷ Knutsen, 1998, s. 209

¹⁸⁸ Næss, 1982, s. 129

hengi seg til Djevelen, er det godt mulig at anklager som opprinnelig hadde rot i signeri, endte opp med å bli en hel del mer alvorlig da den endte i retten. Dette ville i så fall ikke ha rammet de mannlige signerne i like stor grad. Andelen mannlige signere tyder også på at mannlige trolldomsutøvere slett ikke har vært ansett som uvanlig av allmuen, og sett i lys av dette er det overraskende at ikke flere er blitt anklaget.

Kildene sier veldig lite eksplisitt om trolldomstroen hos befolkningen generelt og hos øvrigheten i denne perioden. Jeg tror en ny og grundigere gjennomgang av det originale kildematerialet kan bidra til å gi svar på dette. I tillegg tror jeg en generell undersøkelse av trolldomstroen satt i forbindelse med kjønn, kan hjelpe oss med å forstå kjønnsfordelingen i de norske trolldomsprosessene bedre. Det er begrenset hvor mye en statistisk gjennomgang av materialet kan fortelle oss om dette emnet.

Litteratur

- Alm, Ellen Janette : *Statens rolle i trolldomsprosessene I Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet*, Universitetet i Tromsø 2000
- Apps, Lara og Andrew Gow : *Male witches in early modern Europe*, Manchester University Press 2003
- Botheim, Ragnhild : *Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700*, Universitetet i Bergen 1999
- Gilje, Nils : *Heksen og humanisten*, Fagbokforlaget 2003
- Ginzburg, Carlo : *The Night Battles*, John Hopkins University Press 1992
- Hagen, Rune Blix : *Hekser – fra forfølgelse til fortryllelse*, Humanist Forlag 2003
- Hagen, Rune Blix : *Samer er trollmenn i norsk historie*, CálliidLágádus 2005
- Hagen, Rune Blix : *Dei europeiske trolldomsprosessane*, Det norske samlaget 2007
- Hastrup, Kirsten : *Iceland: Sorcerers and Paganism*, i Ankarloo, Bengt og Gustav Henningsen : *Early Modern European Witchcraft – Centres and Peripheries*, Oxford University Press 2001
- Heikkinen, Antero og Timo Kervinen : *Finland: The Male Domination*, i Ankarloo, Bengt og Gustav Henningsen : *Early Modern European Witchcraft – Centres and Peripheries*, Oxford University Press 2001
- Johansen, Jens Chr. V. : *Faith, superstition and witchcraft in Reformation Scandinavia*, i Grell, Ole Petter : *The Scandinavian Reformation*, Cambridge University Press 1995
- Kivelson, Valerie A. : *Through the Prism of Witchcraft: Gender and Social Change in Seventeenth-Century Muscovy*, i Levack, Brian (red.) : *New Perspectives on Witchcraft, Magic, and Demonology, Volume 4: Gender and Witchcraft*, Routledge 2001
- Knutsen, Gunnar : *Trolldomsprosessene på Østlandet – en kulturhistorisk undersøkelse*, Tingbokprosjektet 1998 (.pdf-utgaven)
- Knutsen, Gunnar : “Norwegian witchcraft trials: a reassessment”, i *Continuity and Change 18 (2) 2003*, Cambridge University Press 2003
- Levack, Brian P. : *The Witch-hunt in early modern Europe*, Pearson Education Limited 1995
- Levack, Brian P. (red.) : *The Witchcraft Sourcebook*, Routledge 2004
- Mauland, Torkell : *Trolldom*, Cappelen 1911

- Næss, Hans Eyvind : *Trolldomsprosessene I Norge på 1500-1600 tallet*, Universitetsforlaget 1982
- Næss, Hans Eyvind : *The Criminal Context*, i Ankarloo, Bengt og Gustav Henningsen : *Early Modern European Witchcraft – Centres and Peripheries*, 2001
- Sandmo, Erling : *Slagsbrødre*, Oslo 1997
- Sandmo, Erling : *Voldssamfunnets undergang*, Universitetsforlaget, Oslo 1999
- Sogner, Sølvi : ”Hekser og forfølgelse”, i Blom, Ida (red) : *Cappelens kvinnehistorie, bind II – Renaissance, reformasjon, revolusjon*, Cappelen 1992
- Thomas, Keith : *Religion and the Decline of Magic*, Penguin Books 1991

Kilder

- Arkivet hos Norsk folkeminnnesamling ved Institutt for kulturstudier og orientalske språk (IKOS) ved Universitetet i Oslo. Nå også delvis digitalisert på <http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=143&tabid=2154&oppsettid=1&ResultatID=-1>
- Lilienskiold, Hans H. : *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, redigert og bearbejdet av Hagen, Rune Blix, og Sparboe, Per Einar, Tromsø 1998
- *Niels Stubs Optegnelserbøger fra Oslo Lagting 1572-1580*, Christiania 1895
- Stavanger Domkapitels protokoll 1571-1630 på <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=stavdomkap>